

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

2011

KATEŘINA HEŘMANSKÁ

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a literární vědy

**Exotika cest ve staročeských cestopisech a
rytířských románech**

The exotism of the travels in the old czech voyages and
the chivalric novels

(Bakalářská práce)

Kateřina Heřmanská

Praha 2011

doc. PhDr. Jiří Hořna, Csc.

Ráda bych poděkovala docentu PhDr. Jiřímu Hošnovi, Csc. za odborné vedení a pomoc s orientací v dané problematice a magistru Jakubu Sichálkovi za užitečné rady a postřehy vedoucí k nalezení správné cesty z „labyrintu“ a odhalení nových obzorů.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 7. 2011

Anotace

Bakalářská práce se zaměřuje na problematiku zobrazení exotického prostoru v staročeském cestopisu a rytířském románu v kontextu středověké myšlení. Zajímá nás, jak se obecný pohled na prostor a svět promítal do literatury a zda se od sebe liší obraz neznámého a tajemného v dílech stojících na reálném podkladu a beletrii. Teoretická základna práce mapuje představy středověkého člověka o Zemi a exotickém prostoru (kapitola 1) a stručně charakterisuje začlenění žánrů, reflektující cestu individua v prostoru, do kontextu české literatury přelomu 14. a 15. století (kapitola 2). V analytickém rozboru pak jsou porovnávány dvě díla cestopisná (*Milion* a *Cestopis tzv. Mandevilla*) a dva rytířské romány (*Vévoda Arnošt* a *Kronika o Bruncvíkovi*) z hlediska zobrazení cesty (kapitola 3) a exotického prostoru (kapitola 4). Na jeho konstrukci se podílí obraz krajiny, založený na protipólech líbezných a nebezpečných oblastí (podkapitola 4.1), reálná i fantastická fauna a flóra (podkapitola 4.2) a exotičtí lidé a lidská monstra (podkapitola 4.3), jejichž deformace tělesné odrážející jejich odlišný život. Poznatky z konfrontace výsledků analýsi a teoretického základu shnujeme v závěru.

Klíčová slova

Cesta, bouře, deformace, evropocentrismus, exotika, exotický prostor, fantastický prostor, hory, les, locus amoemus, locus terribilis, město, modloslužebníci, monstra, Mongolové, poušť, pustina, ostrov, Ráj, Východ.

Summary

The bachelor work is aimed at the topic of the exotic area's construction in the old czech voyages (*The Marco Polo's Million, The voyages called Mandevilla*) and the chivarlic novels (*The chronicle of Brunčvik, The Duke Ernest*). We want to find connections between literary pictures of the exotic places and the common reception of the World and unknown space. Firstly we prepare simple teoretic base, which describe medieval people's dreams and ideas of the mysterious, exotic places on the East and the position of the new genres (voyages and chivarlic novel) in the czech literary context of the beggining of the 15th century. Than, we compair four old czech works, which use travels as the main theme of the story, and find the same or similar motives of the exotism. The construction of the place is made by three elements, which have their own symbolic meanings; it is a picture of the landscape, contained horrible deserts and pleasant spaces, fantastic or real flowers and animal, and mainly strange people, whose physical deformations reflect their different lifestyle. The conclusion of the results and their comparation to the teoretic base is described in the summary.

Key words:

Deformation, deserts, exotism, exotic place, fantastic place, forest, island, locus amoemus, locus terribilis, monsters, Mongols, mountains, Paradise, storm, travel.

Obsah

Úvod	8
1. Prostor a svět ve středověkém myšlení	9
2. Žánr rytířského románu a cestopisu v staročeské literatuře lucemburského období	12
3. Funkce a zobrazení cest v rytířském románu a cestopisu	15
3.1 Rytířský román	15
3.1.1 Vévoda Arnošt	15
3.1.2 Kronika o Bruncvíkovi	16
3.2 Cestopis	20
3.2.1 Marko Polo - Milion	21
3.2.2 Cestopis takzvaný Mandevilla	22
4. Exotický prostor a jeho výstavba v literárním díle	26
4.1 Krajina	27
4.1.1 Locus amoenus	28
4.1.2 Locus terribilis	35
4.2 Fauna a flóra	40
4.2.1 Reálná fauna a flóra	40
4.2.2 Fantastická fauna a flóra	43
4.3 Exotičtí lidé	46
4.3.1 Obludy a fantastičtí lidé	47
4.3.2 Reální lidé	50
Závěr	56
Použitá literatura	58
Prameny:	58
Sekundární literatura	58

Úvod

Cesty do neznáma se v literatuře objevovaly od jejího počátku, tvořily základní linii nejstarších eposů a příběhů; Gilgameš se vydává hledat nesmrtelnost, Odysseus se snaží vrátit na rodnou Ithaku, Židé putují pouštěmi Blízkého Východu neustále do své zaslíbené země. Neznámá, exotická a tajemná krajina vyvolává v každém člověku určité naděje i obavy, s nimiž se vydával na svou pouť. Vnímání cest a podoba exotiky se pojily k celkovému pohledu na svět a jeho rozložení, měnily se během staletí a s nimi i jejich reflexe v literatuře. Můžeme zjednodušeně říci, že středověk, tíhnoucí k obecnému významu, potvrzoval obraz světa v křesťanském pojetí, humanismus chtěl poznat svět a informovat o všech jeho rozmanitostech, baroko přidávalo didaktický záměr. (srov. Petruš, 1995, s. 130n)

Ve své bakalářské práci se soustředím na problematiku středověké reflexe cest a exotického prostoru. Na základě tohoto teoretického základu o obecném vnímání prostoru, rozložení světa a cestování budu analyzovat čtyři vybraná díla, dvě z oblasti cestopisné, *Milion Marka Pola* a *Cestopis tzv. Mandevilla*, a dva rytířské romány, *Vévoda Arnošt* a *Kronika o Bruncvíkovi*. Pokusím se vyhledat zobrazení exotické krajiny, fauny a flóry a samozřejmě lidí a zároveň porovnat jejich zpracování v jednotlivých dílech i v kontextu soudobého vnímání exotiky ze strany čtenářů.

1. Prostor a svět ve středověkém myšlení

Pohled člověka na svět a jeho rozdělení ovlivňuje obecné pojetí prostoru a prostorových vztahů. Můžeme říct, že středověký prostor, s pevně danými a neměnnými souřadnicemi, se rozkládal na malé, omezené ploše, předurčující směřování pohledu vzhůru k Bohu a ke spáse; jeho vertikální zaměření limitovalo rozhled jedince v horizontálním rozměru. (Viktora, s. 7) Člověk se nerozhlízel kolem sebe, jako by z ptačí perspektivy nahlížel celou, omezenou plochu komplexně. S vnímáním odlišným prostoru souvisela také praktická situace středověké krajiny. Vesnice, vystavěné často na půdorysu kruhu s malými kousky obdělávané půdy okolo, obklopoval neprostupný temný les, „plný hrozeb, domnělých nebo skutečných nebezpečí“ (Le Goff, 2005, s. 185), jehož okraj tvořil pomyslnou hranici toho bezpečného, blízkého a domácího, vše za ním už náleželo sféře jiného, cizího potažmo nebezpečného.¹ Podobnou funkci plnily i městské hradby, zaručující ochranu lidem uvnitř před proniknutím nebezpečí světa venku. Obě „hranice“ získaly časem i svůj symbolický význam²; jejich překročení vždy znamenalo opuštění kulturního a civilisovaného způsobu života a přijetí nového „řádu“ divočiny. Mohlo by se zdát, že středověký člověk byl okolnostmi nucen žít usedle, nepřesouvat se, nezajímat se o to, co je za hranicí rodné vesnice. Opak je však pravdou, Le Goff ve své *Kultuře středověké Evropy* upozorňuje na značnou mobilitu tehdejších lidí; cestovali kupci, poslové, rytíři, mniši a učenci i obyčejní lidé; náboženské poutě na svatá místa po vzoru apoštolů se staly dokonce povinností každého dobrého křesťana. (Le Goff, 2005, s. 187) Opuštění chráněného domova sice přinášelo nebezpečí, překážky, nepohodlí, slibovalo však také přímé poznání skutečnosti na vlastní oči a potvrzení si správnosti svých představ o ní.

Středověký člověk bažil po poznání světa, díval se však na něj určité filosoficko- náboženské učení. „Středověký svět jako by se zmenšil. Jedinou autoritu představovala Bible.“ (Borovička, s. 24) Po několik staletí tak platila „základní prostorová koncepce středověku - makrokosmu s geocentrickými představami, světa s europocentrismem, společnosti s pevnou věroučnou strukturou i mikrokosmu člověka stvořeného Bohem a naprosto odlišného od okolního světa.“ (Viktora, s. 7)

¹ Podobný fenomén dlouhou dobu přetrvával v horských oblastech, především na Slovensku, kde jednotlivé vesnice byly v údolích izolovány vysokými horami a obtížně prostupnými lesy. Tato uzavřenost se projevila především ve folklóru a krojích, diametrálně se navzájem odlišujících.

² V iniciačním románu se kontrast město, potažmo hrad, jakožto místo řádu, a chaotický les, nahrazující antický sestup do podsvětí, objevuje velmi často. Přechod hranic je pak jednou z podmínek zasvěcení. (Hodrová, s. 194)

Svět a Evropa získaly tak svůj symbolický význam, stal se středobodem a měřítkem všeho ostatního. Kartografické zobrazení Země, vycházející z tohoto modelu, se podobalo plochému talíři obklopenému nebeskými sférami a rozdělenému na evropský, domácí svět křesťanský, soustředěný kolem středu světa, za nějž byl považován Jerusalems³, a odlišné, exotické oblasti pohanské; okrajové části zůstávaly místem nebezpečným a tajemným, osídleným prapodivnými tvory.⁴ V přesně rozděleném a neměnném světě, v němž vše je dílem Boží vůle a náhoda neexistuje, cesta či spíše pouť neměla vést tak dalece k novým poznatkům, ale k utvrzení těch stávajících; lidé tedy chtěli vidět a slyšet to, co už znali předtím.

Středověký pohled na svět se promítal i umění a literatury. Čtenář prahl po poznání skutečnosti, po pravdě, „před čistě fabulovaným příběhem dával přednost takovému dílu, které vyjadřovalo pravdu objektivní.“ (Petrů, 1984, s. 12) Ta se však nemusela naprosto krýt se skutečností; významnějším důkazem než vlastní svědectví a autorovo byla doložitelnost v literárních pramenech, především „svědectví“ autorit, jimiž byla Bible a díla svatých otců.⁵ Autoři se proto nepouštěli do vlastních fikcí, „středověký vnímatel díla si imaginace autora příliš nevážil“ (Petrů, 1984, s. 12), ale zpracovávali látku doložitelnou prameny nebo pevně zakořeněnou ve všeobecném povědomí. Často se opakující motivy a ustálená topoi tak naplňovaly očekávání čtenáře a utvrzovaly v něm zažitý obraz světa. Zvláštní pozici pak měly cestopisy, zprostředkovávající zobrazení skutečnosti přímo, nikoli alegoricky jak bylo pro středověk charakteristické. Jakkoli stály ve středověkém žánrovém spektru spíše na okraji, těšily se poměrně velké oblibě, přinášely překvapivé, ba šokující zprávy o vzdálených, exotických krajinách, kam se většina lidí nikdy nedostala. Nutno dodat, že šlo o svědectví pro větší poutavost upravená, nemůžeme podezírat autory z apriorní snahy mystifikovat čtenáře a přinášet mu klamavé informace, „to, o čem vypravovali [...] pokládali většinou oni sami i jejich obecenstvo za skutečné.“⁶ (Petrů, 1984, s. 15) Tak překladatel Milionu v úvodu čtenáře ujišťuje, že „... *pan Markus [...]*

³ Mandevilla zdůvodňuje toto tvrzení slovy: „A protože jest pravda, že Jeruzalem jest prostředek vše země, neb tak daleko jest z dolejších zemí, jenž jsou na západ slunce do Jeruzalema jakož jse od Jeruzelama do Indie.“ (Mandevilla, s. 107)

⁴ Srov. poznámka o husách krmených pouze vzduchem na pobřeží Anglie. (Šašek z Bříkova, Václav: Cesta pana Lva z Rožmitálu z Čech až na konec světa, in *Ve službách krále Jiříka*, Evropský literární klub : Praha, 1940, s. 72.)

⁵ Srov. Petrů, E.: Staročeská cestopis s hlediska genologického, in *Vzdálené hlasy*, Votobia, 1996, s. 233.

⁶ Touo skutečností můžeme částečně ospravedlnit autora Mandevillova cestopisu, po dlouhou dobu odsuzovaného za „nadaného lháře“. (Tichá, s. 14) Navíc můžeme předpokládat, že fantastičtí tvoři měli za úkol přilákat pozornost těmto bílým místům, protože „autorovi literatury faktu nejde jen o seznámení čtenáře s určitou skutečností [...] ale zároveň o zaujetí čtenáře pro problematiku, o které píše. (Petrů, 1984, s. 19)

jest člověk múdrý, věrný a nábožný a poctivými mravy ozdobený..., že pro mnoho jeho cti a poctivosti s právem jeho pravenie jest viery duóstojno.“ (Polo, s. 22); autor Vévody Arnošta svolává všechny, *„kto chce o dobrých slyšeti, / o nichž já chci pověděti, / jakož sem nalezl psáno / a rozomně vykládáno/ o jich rozličných příhodách, / o zisku i o škodách. / To musím pořád pověděti, / jakž mi se zdálo zvěděti.“*⁷ (Vévoda Arnošt, s. 26, verš 55 až 62) a Jean de Bourgoigne v úvodu Cestopisu tzv. Mandevilla přiznává, že vše, co se zde píše, *„mnohému člověku jenž nebýval daleko, těžký jsou k věření“*, ale zdůrazňuje, že *„jest to celá pravda, jakož jest on svýma očima spatřil a od jistých lidí také slýchal.“* (Mandevilla, s. 21) Sféra faktu a fantasmie neměly ve středověku striktní hranice, rozdíl mezi skutečností a výmyslem čtenáři nerozlišovali. „Středověký čtenář nehledal tu ani tak poučení o zeměpisných, politických a národopisných poměrech zemí - jeho bavily především fantastické stvůry, které autor přenesl na reálnou půdu a v jejichž existenci pravověrný čtenář věřil“ (Šimek, s. 195), potvrzovala-li je navíc taková autorita, jakou byl sv. Augustýn. Kromě cestopisné literatury, oscilující na pomezí beletrie a literatury faktu, se obraz světa a neznámých zemí objevoval i v jiných žánrech, v jejichž příběhu se objevil motiv cesty.

⁷ Tato pasáž spojuje v sobě hned několik takzvaných „úvodových“ topoi, která nelazneme i v předmluvách *Milionu* (s. 21n) a *Mandevilly* (s. 22). Objevuje se zde pozvání publika ke čtení, respektive k poslechu, potvrzení věrohodnosti díla. (Šváb, s. 102)

2 Žánr rytířského románu a cestopisu v staročeské literatuře lucemburského období

Do českého prostředí se rytířské žánry dostaly přes německou literaturu už ve 14. století, ale vzhledem k cílovému čtenářstvu, jež tvořily spíše nižší vrstvy než příslušníci královských a rytířských dvorů, sledovaly spíše tendence zábavné s milostnou tematikou, v Čechách reprezentovaný především *Tristramem a Izaldou* nebo *Tandriášem a Floribellou* nebo linií fantasijní až pohádkovou; mravoučný román v našich zemích zastupuje jen *Alexandreida*, alegorický obraz ideálu rytíře a panovníka, spojovaný s českým králem Přemyslem II. Otakarem. Propojením obou tendencí, tedy mravoučné a fantastické, je veršovaný román *Vévoda Arnošt*, adaptace německé předlohy; „očistná“ rytířská cesta k Božímu hrobu je přerušena dobrodružnou epizodou ve fantastických krajinách obydlených bizarními tvory. Podobný syžet má původní alegorické dílo *Kronika o Brucvíkovi*, v níž motivací k uskutečnění cesty je zisk erbovního znamení a proslavení svého jména; fantastický prostor, na němž je příběh fakticky závislý, zde jednoznačně převažuje. Kolár jej spojuje s alegorickým vyjádřením přírodních sil, jež hrdina-král nakonec vítězně zdolává. (Kolár, s. 72)

Přibližně ve stejné době se v Čechách rozvíjí výrazný zájem o cesty a vzdálené kraje, především díky rozvoji rytířských a diplomatických cest Jana Lucemburského. (Vidmanová, s. 11) Celkový pohled na svět středověkému člověku, tedy v latině vzdělaný, zprostředkovávala encyklopedie *Imago mundi*, o bližších krajinách především o Římě, centru západního křesťanství, se pak dozvídal z map a latinských děl, například *Mirabilia urbis Rome*. Evropou kolovalo také množství legend, jednou z nich byl známý list kněze Jana, vládnoucího velké křesťanské říši kdesi v Asii. Zájem o východní exotické země zvyšovala ještě svědectví misionářů, účastníků křížových výprav, poutníků a obchodníků, pravděpodobně částečně upravovaná a zveličená. V povědomí lidí se tak ukotvila určitá představa o bohatství i nebezpečí východních zemí. První dva cestopisy, jejichž absenci v českém prostředí suplovaly starší dobrodružné romány (Tichá, s. 13), přicházely přes německé prostředí souběžně. I když popisovaly stejné oblasti, obraz východu se diametrálně odlišoval. *Milion* Marka Pola přinášel subjektivní líčení skutečných východních krajin, pro čtenáře neznámé, *Cestopis tzv. Mandevilla* zobrazoval svět v jeho „objektivní“, literárně podložené pravdě.⁸ Výsledku této konfrontace se nelze divit, čtenář bažící po sensaci a zábavě

⁸ Srov. Petrů, E.: Cesta jako klíčový motiv staročeské, in *Slavia*, 1995, s. 126.

Marka Pola považoval za podvodníka, zájem o jeho dílo byl minimální a byl víceméně v pozdějších dobách zapomenut (zmiňuje ho pouze Kryštof Harant ve svém cestopise); staročeský překlad se dochoval jen v jediném originále. Naproti tomu „lhář“ Mandevilla se těšil oblibě až do začátku 19. století, byl opisován a posléze tištěn stále znovu a znovu.⁹

Všechna čtyři díla, na něž se soustředí naše pozornost, se tedy dostala do Čech v přibližně stejné době a objevují se v ní podobné motivy a obrazy. Je nanejvýš pravděpodobné, že autoři, respektive překladatelé, čerpali z děl navzájem, popřípadě je upravovali pro větší poutavost. Zajímavé závěry by jistě přinesla i komparace překladů se svými předlohami, neboť je velmi pravděpodobné, že ve snaze přiblížit text domácímu čtenářstvu se mohly některé pasáže proměnit, pro naše zkoumání je však směrodatný staročeský text a jeho charakteristika. Žánrové rozlišení se jeví ve velmi jasných hranicích, rytířské romány, v nichž je prostor podřízen ději, versus cestopisy, soustřeďující se přímo na jeho popis místa v co nejobjektivnějších rysech. Podobně z hlediska míry autorské fikce se do protikladu staví na straně jedné fiktivní příběhy *Vévoda Arnošt* a *Kronika o Bruncvíkovi*, na opačný pól pak *Milion* Marka Pola, reflektující skutečné zážitky obchodníka z cest¹⁰; na rozhraní leží *Cestopis tzv. Mandevilla*, autorem vydávaný za reálný popis východních krajín, značně však beletrizovaný, přesto jej na základě syžetu budeme přiřazovat spíše na stranu cestopisnou. Jde však o rozdělení z pohledu dnešního čtenáře¹¹; jak jsme již poznamenali, středověk striktně neodděloval fikci od skutečnosti, pravdivost faktů i příběhů byla tedy hodnocena stejně; navíc cestopis stejně jako rytířský román v dané době sloužil především k zábavě, zařazení tohoto žánru do literatury faktu by bylo nevhodné. Přesto můžeme odlišit charakter prostoru, s nímž autor pracoval, zatímco v cestopise šlo potencionálně o reálně existující prostor, který můžeme označit přívlastkem exotický, příběhy rytířských románů se odehrávají v místech oddělených

⁹ V pozdějších dobách s rozvojem realistického cestopisu byl však už přijímán jako beletristický text. (Šimek, s. 203)

¹⁰ Objevily se i názory, že Marko Polo nikdy v Asii nebyl a svůj cestopis sestavil jen z vyprávění obchodníků, kteří mu o východních krajích vyprávěli v benátských krčmách. Jako důkaz se často udává absenci popisu pití čaje, mrzačení nohou u žen, apod., jde však jen o jeden z názorů. (Srov. Viktora, s. 23) Budeme vycházet však ze zažitého předpokladu, že Polo opravdu Čínu navštívil.

¹¹ Jiří Janáček však připouští, že přes neustálé verifikace faktů pomocí autorit a pramenů vzdělaní čtenáři mohli pochybovat o věrohodnosti příběhů a informací v díle a přijímat jej jako fabulované čtení určené k zábavě. (Janáček, s. 17)

od světa lidí s nejasnou polohou, můžeme tedy říci v prostoru fantastickém.¹² Z toho by mohlo vyplývat, že by se měly odlišovat i motivy, s jejichž pomocí autor buduje toto zvláštní místo. Pokusíme se dokázat, že tomu tak zcela není a že se v mnohém oba žánry přibližují.

¹² Cestopis tzv. Mandevilla opět stojí na rozhraní, o existenci mnohých ostrovů, osazených především fantastickými tvory, se vyjadřuje značně neurčitě, proto lze i tento prostor považovat za fantastický a „na Mandevillovu lze tudíž nahlížet jako na pouť fiktivní krajinou.“ (Scheinostová, s. 154)

3 Funkce a zobrazení cest v rytířském románu a cestopisu

3.1 Rytířský román

Spojovací prvek všech čtyř děl je motiv cesty¹³, tedy opuštění bezpečného a známého prostoru, překonávání překážek a setkání s jinakostí. Motiv cesty do neznámých, vzdálených krajů se objevuje už v antické literatuře a samozřejmě největší autoritě středověku, v Bibli. Přesuny v prostoru se spojovaly s rozhodnutím Vyšší vůle a fungovaly jako tresty nebo zkoušky. Zvláště v antickém románu, jak ho charakterizoval Bachtin¹⁴, je hlavní hrdina nucen vydat se na cestu, odloučit se tak od domova a své lásky, aby překonal překážky a potvrdil oprávněnost svého citu. Tento model se přenesl do žánru rytířského románu a eposu, kde odchod rytíře z bezpečného, civilizovaného světa, charakterizovaného městem či královským dvorem, nabývá funkce očištění a znovunabytí cti po závažném provinění proti „measure“¹⁵, popřípadě souvisí s rituálem zasvěcení (Hodrová, s. 26), podstupovaného po důkazu odvahy překonat nebezpečí prostoru tam „venku“. Původně charakteristickou kulisu putování tvořily hluboké lesy, plné divé zvěře a lidí „mimo civilisaci“. (srov. Le Goff, 1998, s. 67) Postupem času se tento didakticko-mravoučný syžet přežil, přestal být již aktuální a žánr ztrácel svou poutavost. Autoři pro oživení vkládali do příběhů nové motivy a zápletky. Publikum, nyní už spíše z nižších vrstev, dychtilo po poutavých příbězích v nezvyklých kulisách, rytířské ctnosti tak ustupovaly tematické milostného vztahu k dámě a fantastických krajin. Petrů však v začlenění exotického prostoru do klasického schématu mravoučného románu nevidí žádnou dehonestaci žánru. (Petrů, 1996, s. 78) Dokazuje to na motivu cesty, který si zachoval určitou symbolickou funkci.

3.1.1 Vévoda Arnošt

Vévoda Arnošt spojuje částečně obě tendence, mravoučnou i zábavnou. Motivací rytířovy poutě k Božímu hrobu je snaha uklidnit nastalou válečnou situaci v království a očistit své jméno, poskvrněné vraždou ze zbrklosti a neuváženého jednání v afektu, tedy překročení rytířského kánonu. „*A jáť chci kříž na se vziati / a chci nemeškaje vstáti/ k božiemu se hrobu bráti / [...] / A neníť lepšieho, než tam jeti*

¹³ Lépe by bylo možná použít slova pouť a putování. Etymologicky je „cesta“ spojena se slovem „čistiti“, tedy vyčištěná část prostoru určená k přesunu lidí i věcí, což se s blouděním pustinou či neprostupnými lesy nekryje. Budeme však slovo používat ve významu „pohyb za nějakým cílem“ (PSJČ).

¹⁴ Bachtin, M.: Rytířský román, in *Román jako dialog*, Praha : Odeon, 1980, s. 281 - 288.

¹⁵ Dvorská etiketa určující přesné normy rytířského chování, založeného na uměřenosti a střízlivosti.

/ a svú zemi u pokoji ostaviti.“ (Vévoda Arnošt, s. 78, verš 1939 až 1951) V doprovodu svého přítele a rádce Vencla se tak hodlá přidat ke křížáckému vojsku a bojovat proti pohanům. Při plavbě po moři je však odvržen do fantastických krajin, v nichž znovu projevuje svoji zdatnost válečníka v boji různými lidskými monstry, po čase se tajně nechá přeplavit do Svaté země, kde se proslaví jako Boží bojovník v bitvách s pohany, a vrací se slavně domů. Symbolicky na Štědrý den dojde k usmíření a očištění Arnoštovy rytířské ctnosti.

Děj román můžeme tedy rozdělit na dvě části s odlišnými schémata; úvodní část prvního syžetu má spíše statický charakter a slouží jako zápleтка pro vykonání cesty. Pompesní odjezd, doprovázený pláčem všech poddaných a přátel¹⁶, a cesta do Svaté země za slávou v boji o Svatý hrob, vrcholící vítěznou bitvou s pohany a návštěvou Svatého hrobu, se nejvíce blíží k tradičnímu syžetu rytířského románu, aktualizovaného tematikou křížových výprav. V tomto rámcovém ději se objevuje druhé schéma nedobrovolné putování ve fantastických krajinách, kde opět hrdina v boji dostává svému rytířskému jménu a službě králi. (srov. Hodrová, s. 120) Bloudění a pobyt v krajinách osídlených fantastickými tvory však není primárním cílem cesty, jak se díky rozsahu soustředící se na tuto etapu cesty (srov. Vévoda Arnošt, s. 89 - 165, verš 2354 až 5029) může zdát, přesahuje však pouhou epizodu, je spíše vloženým příběhem s vlastním syžetem a fungující jako zpestření příliš přímočaré výstavby děje a náhražka milostného vztahu hrdiny k dámě, který se v ději prakticky nevyskytuje.¹⁷ (Petrů, 1996, s. 77) S tím polemizuje Alfred Thomas, nacházející projev milostného vztahu v duchovní spojení syna s matkou, líčené pomocí motivů dvorské lásky a duchovní poesie, například sen o synových útrapách, tajné políbení při setkání, rozechvělost srdcí. (Thomas, s. 171)

3.1.2 Kronika o Bruncvíkovi

Podobná výstavba syžetu a mnohé stejné motivy se objevují i v *Kronice o Bruncvíkovi*; zde není pochyb o původnosti díla, přesto spadá svým obsahem do evroského kontextu, kde můžeme objevit paralelní příběhy. (srov. Yvain, rytíř se lvem) Opět se zobrazuje cesta za rytířskou ctností, proslavením své země a ziskem

¹⁶ Odjezd a návrat do vlasti byl i ve skutečnosti doprovázen okázalými slavnostmi, souvisejícími jednak s rituály a modlitbami, „Bůh, jeho svatí a jeho andělé měli doprovázet cestujícího přes hory a doly, měli ochraňovat před nebezpečným řek, brodů a přívozů [...] Milujícím rvalo odloučení srdce.“ (Ohler, s. 210)

¹⁷ Ženské postavy v celém románu se vyskytují pouze dvě, první je Arnoštova matka Adlička a druhou je indická princezna na ostrově Řeřábů, která však umírá velmi záhy a nemá v románu významnou funkci. (Srov. Viktora, s. 23)

erbovního znamení:¹⁸ „...já miením jeti a hledati cti jazyku svému neboť nesluší žádnému dobrému tak umříti, aby nic památného po sobě neučinil [...] Otec muoj, tej jest orla svým životem dobyl a jáť bohdá miením lva dobyti.“ (Brunčvík, s. 165) Odjíždí od manželky, ztroskotává na pustém ostrově a jako jediný uniká v pařátech ptáka Noha, předstíraje mrtvého. Za pomoc v boji se Saní si získá přátelství lva, kterému se nejprve stále snaží utéct, přijímá jej, až se přesvědčí o jeho oddanosti. Putuje dále fantastickým prostorem, musí zachraňovat princeznu, uvězněnou drakem Basiliškem, s níž je pak oženěn. Pomocí kouzelného meče odstraňuje své vězňatele a prchá ze světa stvůr zpět domů. Přichází v převleku a je nucen se vypořádat s nápadníkem své manželky a ujmout se znovu vlády. Cíl jeho cesty je naplněn vymalováním lva na korouhev.

Brunčvíkova cesta má předem určený směr; lev se může vyskytovat jen ve vlastním prostředí. (Šmahelová, s. 99) Celý děj je tedy vázán na fantastický prostor, který vstupuje do děje velmi záhy a mizí teprve na samém konci, třebaže cíl cesty je naplněn již v první polovině, další dobrodružné putování vytváří vlastní samostatnou část s odlišným cílem.¹⁹ Z hlediska struktury syžetu kouzelné pohádky, jak ji načrtla H. Šmahelová²⁰, klíčovou funkcí a motivací celé cesty i první části *Kroniky* je nedostatek a touha po jeho odstranění. K jeho naplnění dochází po krátkém putování a první příběh se uzavírá. Další část cesty již s jiným cílem, návratem do vlasti, se protahuje a proložena samostatnou epizodou. Vložená část s vlastním syžetem, v níž je hrdina nucen plnit zkoušky, podmiňující jeho volný průchod, má klasickou pohádkovou stavbu: škůdce ohrožuje bezmocné království (drak unesl princeznu) - hrdina se vydává k sídlu škůdce - hrdina je obdarován kouzelným darem (zde však zůstává nevyužit!) - hrdina odstraňuje škůdce (draka Basiliška) - hrdina je odměněn (Brunčvík se žení s princeznou). V rámci druhého syžetu - cesty domů - se zadavatel tohoto úkolu stejně jako odměna mění škůdce. Aby byl naplněn cíl tohoto druhé schématu, musí hrdina uprchnout a probíjet si cestu domů. (srov. Propp: *Morfologie pohádky*) Přes tuto stavbu se v příběhu objevují prvky pro pohádku neobvyklé, které Šmahelová přičítá promítání topoi rytířského románu. (Šmahelová, s. 101) Je to jednak rytířův strach z fantastických bytostí včetně lva, který se ztrácí teprve po projevu úcty a oddanosti vůči svému králi - lev se stává jeho poddaným -,

¹⁸ Hodrová přímo mluví o uvědomění si vlastní identity. (Hodrová, s. 122)

¹⁹ Podobný model bychom mohli nalézt v příbězích *Odyseových*. Původní účel cesty, dobytí Tróje, již byl splněn, cesta domů se pak stává strastiplným a dlouhým putováním přes mnohé překážky.

²⁰ Šmahelová, H.: *Kronika o Brunčvíkovi z hlediska folklorní pohádky*, in *Prolamování struktur*, 2002, s. 36 až 40.

jednak nevyužití kouzelného daru, spojený nejspíš apriorní nedůvěrou ve fantastický svět. Kontrastně pak působí krádež a použití kouzelného meče. Vysvětlení můžeme vyčíst z Kolárova rozboru; alegorický boj hrdiny s nepoznanými přírodními silami může být úspěšný jen s použitím adekvátních prostředků, tedy fantastická monstra mohou být odstraněna jen kouzelnými předměty.

V obou rytířských románech nalezneme množství shodných prvků v tematisaci cesty i zařazení fantastického prostoru do výstavby příběhu. Cyklický syžet, odjezd-cesta-návrat, dovoluje čtenáři sledovat putování i prostředí společně s hrdinou. Zásadním zlomem v plynulosti cesty obou hrdinů se stává plavba po moři. „Žádný episodický motiv se neopakuje ... pravidelněji než motiv plavby, skutečné nebo symbolické.“²¹ (Le Goff, 2005, s. 189) Plavba po moři sama o sobě neznamena nijak rychlý postup vpřed a přinášela spíš dojem nudy a opuštěnosti, dynamiku pohybu hrdinů v prostoru dodává až motiv rozběsněných živlů, ženoucí loď neznámo kam. Bezmocnost a ohrožení tvrdě kontrastovaly se sladkou vidinou krásné a klidné pevniny. „Jistě není náhodou, že poesie [i prosa] tak často užívá obrazy jako ‚mořská bouře‘ a ‚spásný přístav‘ a že umělci rádi podávají obraz bouře na moři. (Ohler s. 77) Těžko určit, zda šlo opravdu o častý zjev, doprovázející každou plavbu, nebo se motiv rozběsněného živlu změnil na literární úsus.²² Při líčení bouře se autoři obvykle uchylují k tradičním obrazům: silný vítr trhá plachty, temnota znemožňuje určit správný směr, obrovské vlny si pohrávají s lodí jako se skořápkou. Bruncvík se plaví čtyři roky bez problémů, „*tehdy jedné noci strže se vietr veliký na moři i zehra se moře, velmi se zdviženu vlny i metáchu korábem, až druhdy na tři lokty pod vodú bieše [...] když v tom velikém búření bieše, hluk a zvuk morský s velikým větrem vrže koráb daloko za se...*“ (Bruncvík, s. 166) Autor Vévody Arnošta celou scénérii začíná popisem krásného dne, pak nastává prudký zlom: „*Po světlosti horkost vjide, / a jakž brzo je objide, / hrom udeři z toho velmi, / že oděnie i jich helmy, / vše tiem hlukem se třesieše / [...] / Hrozný vietr je obklíči, / jenž je bezmála vecky rozlúči, / [...] / Dupustě je vietr vrazi/ a také dále odrazi, / že nikame nevědiechu, / ani hor, ani země vidiechu / [...] / neb vietr točieše jimi, / těmi vítězi smutnými. / Dna nemuožechu rozeznati, / ani kde odpočinúti.*“ (Vévoda Arnošt, s. 89, verš 2301 až

²¹ Scheinostová připomíná také metaforický význam plavby pro spisování literárního díla. (Scheinostová, s. 156)

²² Motiv plavby a bouře se objevuje ve valné většině cestopisů a zpráv o nových světech (srov. cestopisy Prefáta z Vlkanova, Jeana de Léry, apod.) Alegorickou funkci má i Komenského *Labyrintu světa a ráji srdce*, kde se poutník plaví po moři, sugestivně líčí bouři a potopení lodi. Po vyvržení na břeh se zapřísáhne: „do své nejdelší smrti na nic podobného navěsti se nedám“ a dívá se lodníkům, kteří o překot „*zase tam běží a znovu do korábů sedají*“. (Komenský, s. 46)

2336) Neschopnost řízení plavidla po dlouhou dobu („... *posta jdva měsiece / a pět dní nebo vicee...*“ (Vévoda Arnošt, s. 89, verš 2337n)) a odevzdání hrdinů do vůle Boží dovoluje autorovi přenést děj do vzdálených krajin, kam by se za normálních meteorologických podmínek nedostal. Bouře funguje jako vstupní brána do fantastických krajin, značně vzdálených od břehů civilisovaného světa a spekulativní zeměpisné poloze.²³ (Slanař, s. 282)

Druhým společným motivem, tradovaným od dob antiky a objevující se i v orientální literatuře (srov. Sindibádova dobrodružství), je zničení lodí na magnetové hoře a „záchrana“ ptákem Nohem, odnášejícím hrdiny na velké vzdálenosti, které by „*jedva pěší ve třech letech mohl tam dojít...*“ (Bruncvík, s. 168) Vylíčení záchrany z „ostrova smrti“ se rozchází jen v počtu zachráněných. Motiv zašití hrdiny do kůže a jeho předhození ptáku Nohovi odnášejícího mrtvá těla, považuje Slanař za topos nepravé smrti, objevujícího se napříč literaturou. (Slanař, s. 278) Průnikem do hlubin fantastických zemí se ztrácí rychlost a přímočarost cesty, dokonce se putování zcela zastavuje a hrdina setrvává delší dobu na jednom místě (ve službách panovníka). Charakteristickým znakem pouti v těchto krajinách je dlouhodobé bloudění pustinou a přijetí přírodního způsobu života. (srov. LeGoff: Kánon odívání a stolování v rytířském románu) Bruncvík „*tak poče blúdití plné tři léta po těch vysokých a pustých horách*“ (Bruncvík, s. 169), Arnošt se svými druhy „*dlúho v těch pustinách biechu, / nic jiného nejediechu / než zelíce a tomu húby / [...] / Pro hustotu nevidiechu sebe, / jediné patřiechu do nebe, / hrozné hory, lesy jmiechu, / mezi nimižto všickni blúdiechu.*“ (Vévoda Arnošt, s. 137, verš 4041 až 4065) Zatímco Bruncvík zůstává osamělým poutníkem, k útěku mu dopomáhají jen kouzelné předměty a jediným společníkem v bloudění po mořích se mu stává lev, Arnošta doprovází jeho věrní a z jeho „vězení“ ho vysvobodí mouřenínská loď. Po opuštění fantastického prostoru Arnoštova cesta pokračuje, aby byl naplněn cíl prvního syžetu románu. U Bruncvíka je příběh plně vázán na fantastický prostor, opuštěný až v samém závěru. Zajímavým se jeví i porovnání v jednání obou rytířů, Bruncvík zabíjí obě Nohova mláďata, což Šmahelová (s. 101) považuje za nutný motiv prestiže králebojovníka, překonávající většího nepřítele (srov. bitva s obry ve Vévodovi Arnoštovi)²⁴, připravuje o hlavu všechny příšery, jež mu brání v cestě. Arnošt se uchyluje ke zbrani jen v ohrožení života (bitka s Řeřáby na Cypru; verš 3564 až 3634)

²³ Srov. J. Swift: Gulliverovy cesty

²⁴ Srov. Antonín, R.: Ideál panovnické moci v narativních textech českého středověku, in Dvory a rezidence českého středověku II, Historický ústav AVČR : Praha, 2008, s. 408.

nebo v plnění manských povinností (bitvy s nepřátelskými národy příšer ve fantastické zemi; verš 4281 až 4444, 4522 až 4586, 4734 až 4809; a pohany ve Sváté zemi; verš 5344 až 5420). V tematisaci návratu do vlasti se oba romány víceméně shodují. Oba hrdinové přicházejí domů v přestrojení (srov. Odyssea), patřícím ke klíčovému motivům v „rytířově zápase o dobré jméno“. (Hodrová, s. 122) Bruncvíkovo odhalení pomocí prstenu, daru od jeho manželky při odjezdu, a následný boj s nápadníkem své manželky spadá do dědictví literárních motivů a závěrů. Propracovanější a duchovnější příchod navrátilce vytvořil autor Vévody Arnošta, střetnutí syna s matkou „je popsáno způsobem, charakteristickým pro erotickou mystiku.“ (Thomas, s. 173)²⁵ „*Pozna Arnošta milého, / syna svého jediného. / Za ruce uje jeho míle, / [...] / Jeho mlsot jí tu roztoči/ srdéčko a je proskoči,/ jenž však v ní se tajila/ a v ní přesrdečně byla / [...] / pro milost a srdce chtěníe / ukrade tu políbenie.*“ (Vévoda Arnošt, s. 188)

3.2 Cestopis

Cestopis, jakožto literární žánr vybudovaný především na více či méně dynamické osnově jediného konkrétního putování²⁶, zprostředkovává subjektivní poznání a zážitky pisatele zpracovaných literárně. Měl by tedy obsahovat jak objektivní poznatky o krajině, fauně, flóře i zvycích, tak vlastní postřehy a názory cestovatele, vystupujícího v ich-formě. Navzdory svému slovtvornému významu samotný proces přesunu z místa na místo odsunuje do pozadí a soustřeďuje se na popis prostředí a reálií. (srov. Hrbata, s. 443) Zjednodušeně řečeno: prostor je důležitější než cesta samotná. Kromě vlastních poznatků se obvykle do cestopisu začleňují i pasáže epické, literární i ústně tradované příběhy spojené s daným místem. Kromě literárního zpracování reálných cest se objevují i cestopisy fantastické, líčící cesty po fabulovaných zemích. Problém nastává v hodnocení středověkých cestopisů, obsahujících z dnešního pohledu jak prvky reálné, tak fiktivní, považovanými však za rovnocenně věrohodná fakta. Cestovatel nepřinášel nové informace o neznámých zemích, ale potvrzoval zažitý obraz světa Bohem stvořeného, cestopis měl tedy funkci spíše afirmační. (Petrů, 1995, s. 126) Přesto se tomuto pojetí některé cestopisy částečně vymykaly.

²⁵ Thomas spojuje tento výjev s obrazem mystického sňatku v *Legendě o svaté Kateřině*.

²⁶ Heslo „cestopis“ v *Slovníku literárních pojmů*, s. 75.

3.2.1 Marko Polo - Milion

Vyprávění benátského kupce Marka Pola o východních krajích, nazvané *Milion*, se svou strukturou stal vzorem pro další středověké cestopisy. Ve své době se však obecné oblibě netěšil, byl paradoxně považován za lživý výplod fantasmie.²⁷ (Janáček, s. 13) Pohyb poutníka exotickým prostorem je zachycen hned v počátečním lineárním výčtu kapitol - navštívených zemí a měst, dále už se hlavní pozornost soustřeďuje na více či méně detailní obraz prostředí, fauny, flóry a zvyků. První kapitoly, popisující cesty autora otce a strýce a výchovu mladého Marka v čínsko-mongolském prostředí, nesou více prvků dějových, soustředí se na důvody a politické okolnosti putování dvou benátských velmožů mezi Itálií a dvorem mongolského chána. Další části, mapující z většiny inspekční cestu autora jakožto chánova úředníka, přinášejí víceméně zevrubný popis zemí, měst i nehostinných a nebezpečných krajin „mezi“. Polo uvozuje: „*Po vypravení cest našich již ku pravení o tom, což jsme viděli, přistupím.*“ a s novinářskou věrností (srov. Eco, s. 81) podává zprávu o východních zemích. Ve snaze o objektivitu se autor-cestovatel částečně ztrácí, přesto se však vyjadřuje kurčitým obyčejům a náboženství („*Ten bludný obyčej vežde drží při spálení těl lidských v téj krajině na vzchod slunce slepota pohanská etc.*“ *Milion*, s. 58), dává svým následovníkům užitečné rady podložené vlastní nemilou zkušeností nebo upozorňuje na vlastní zkušeností neověřené informace.²⁸ (Petrů, 1996, s. 234) Informace podává střízlivě, bez příkras, přesto musíme stále mít na paměti, že Polo vnímal svět ze středověkého úhlu, kouzla a nadpřirozené úkazy mají stejnou váhu jako reálná fakta. Popisy krajiny a měst doplněné o zajímavé zvyky, obchodní artikl a náboženské rituály, z nichž vybírá vždy nejcharakterističtější prvky, nesklouzávají k šabloně, schéma modifikuje podle situace. (Viktora, s. 36) „Příval“ faktických informací přerušují pasáže narativní, ať už tradované historky (o starci z hor v 27. kapitole, I. díl) nebo historické události (o prvním chánovi Chynchyšovi v 50. kapitole, I. díl). Vrcholné kapitoly cestopisu, v nichž se pohyb hrdiny zastavuje, tvoří podrobné líčení hlavního města Mongolské říše, jejího vládního a sociálního systému, panovníka Kublaje, jeho dvora a životního stylu. Podává také zprávu o zemích, navštívených během inspekční cesty. V posledním,

²⁷ Svejkovský neúspěch *Milionu* přičítá rozdílným podmínkám na českém území, čtenáři nehledali ani zájem obchodní, ani náboženský, přijímali cestopis jako zábavu. (Svejkovský, s. 7) Při porovnání s Mandevillovou tak *Milion* jasně „propadl“.

²⁸ Příhoda s lupiči spolčenými s čarodějníky v poušti popsána v dvacáté druhé kapitole a varování před hořkou vodou, po jejímž požití postižený „běhačku neb přelištnú měkkost v břiše má, tak že s jediného napití musí na desetkrát na chášku běžeti.“ (*Milion*, s. 44)

třetím oddílu, kde se ztrácí číslování kapitol, se pohyb zrychluje, popisy zemí, Indonésie, Indie a ostrovů v Indickém oceánu, jsou stručnější, objevují se zde i někteří fantastičtí tvorové. Kapitoly však nedovádějí čtenáře zpět do výchozích Benátek, končí vyprávěním o Rusi první evropské křesťanské zemi na Východě, spadající v té době pod vliv Tatarů.

3.2.2 Cestopis takzvaný Mandevilla

Ve své době velmi populární cestopis, podle Šimka druhé nejčtenější dílo po Bibli²⁹, byl také prvním dílem svého druhu přeloženým do češtiny. Poutavé líčení putování „nadaného lháře“ (Tichá, s. 14), rytíře Jana z Mantivillu, do Svaté země a dále do východních oblastí, hemžící se plejádou fantastických tvorů, určitě rychle upoutalo čtenářskou pozornost, jeho zařazení do žánru cestopisného je však z dnešního pohledu diskutabilní. Petrů ho v kontrastu k reálnému Milionu Marka Pola, tíhnoucí k literatuře faktu, zařazuje do linie dobrodružného beletrického cestopisu. (Petrů, 1996, s. 236) Jakkoli výstavba „plně koresponduje s kompozičním schématem cestopisu.“ (Scheinostová, s. 154), nelze Mandevillovo putování klást po bok *Milionu* a dalších líčení skutečně vykonaných cest, například cestopis Odorika z Pordenone. Autor ve snaze o věrohodnost - nešlo mu o vytvoření fabulovaného příběhu - použil skutečných zpráv o východních zemích, které pro větší čtenářskou poutavost a potvrzení zažitého obrazu světa přikrášlil fantastickými tvory.³⁰ Na kompilační metodu poukazují i pasáže přesně vypočítávající poutnické trasy do Svaté země. Struktura výstavby textu se blíží do značné míry *Milionu*; průběh cesty je vyložen hned v úvodu, samotné kapitoly, zde nazývané „rozdiely“, se až na výjimky zaměřují na líčení prostředí, zvyků, zvláštností, výklad je proložen narativními pasážemi, podávající obvykle pověst nebo tradovanou historku spojenou s daným místem. Hrdina-rytíř ustupuje do pozadí (Scheinostová, s. 155), objevuje se především v prvním úseku putování jako verifikátor líčených zázraků a Svatých míst. K potvrzení slouží i intertextové odkazy v díle, dokládající existenci faktu, především na Bibli. Cestu samotnou lze rozdělit na tři části, lišící se mírou reálných a fiktivních prvků. Svatá země a Středomoří, oblasti poměrně známé jak z přímých svědectví

²⁹ Současným jazykem Janáček dodává, že šlo o „ skutečný středověký bestseller.“ (Janáček, s. 8), i když připouští, že již ve své době se našli čtenáři, považující Mandevilla za podvodníka. (srov. A. Scheinostová, s. 150)

³⁰ Možných řešení problému vhodného pojmenování sporného díla bylo vysloveno několik. J. Janáček navrhol přejmenování díla na *Takzvaný cestopis takzvaný Mandevilla*. (Janáček, s. 9), Petrů navrhol zavedení žánru mythology-fiction, analogicky k science-fiction, založená na osídlení neznámé krajiny fantastickými, mytologickými tvory (Petrů, s. 38). Tuto možnost odmítá pak Scheinostová, považující ji za zavádějící vzhledem k rozvolnění pojmu mýtus v jeho pojetí, a přiřklání se k jednoduchému pojmenování fiktivní cestopis. (Scheinostová, s. 155)

poutníků a obchodníků, tak z Bible a církevních spisů, zaujímají plochu prvního oddílu cestopisu. Pozornost se zaměřuje na zázraky a události spojené s životem Krista a proroků. Sporadicky se zde objevují i první fantastičtí tvorové (příšera podobná satyroví v 20. kapitole a pták Fénix v 21. kapitole), jejichž existenci potvrzují krom očitého svědectví cestovatele i ryze vědecké exponáty v museu. S postupem hrdiny na Východ (od 65. kapitoly), do méně prozkoumaných oblastí, se míra fikce zvyšuje, autorovi je dovoleno vytvářet imaginární říše a zaplňovat je fantastickými tvory, objevuje legendární království kněze Jana, dochází k branám Ráje i pekelného údolí. Výjimkou je mongolská říše a Kataj, u jejichž líčení musel počítat s možným porovnáním s *Milionem* Marka Pola nebo Odorikem z Pordenone. (srov. E. Petru, 1984, str. 35) V posledních pasážích podává podrobný výklad o islámu, tehdejším aktuálním problému, a pohanských vírách. Přes odsuzování odlišných náboženství působí smířlivě závěrečná modlitba ke Kristu³¹, prosící za všechny tvory, „*poněvadž jsme tvú nevýpravnú mocí stvořeni...*“ (Mandevilla, s. 171), dokazujíc věrohodnost všech popsaných bytostí jakožto výtvorů boží vůle.

Srovnáme-li oba cestopisy, nalezneme shodná schémata výstavby textu i povahu obou cest. Hrdina-poutník je oproti rytířským románům upozaděn, což zaručuje „relativní objektivitu“ (Scheinostová, s. 155), stále ovlivněnou středověkým chápáním pojmu realita a fakt. Pohyb individua prostorem není zachycen přímo, implicitně ho můžeme vyčíst z řazení jednotlivých kapitol, tvořících pomyslnou trasu a doplněných občasnou poznámkou o těžkostech putování. Účel cesty souvisí i se zájmem cestovatele. Mladičkého Marka Pola, rychle se učícího jazyk i obyčeje Mongolů, „[král] *poslal jej pro jednu pilnú věc královstvie svého do daleké vlasti, [...] , a kterak [Marek] libost jmějieše slyšeti noviny, mravy a obyčeje lidské i položení rozličných zemí, [...] , tak jemu vzácen byl, že jej ustavičně pro velikých svých věcí jednaní posieláše...*“ (Milion, s. 32). Zajímá jej tedy především obchodní artikl, měna, podoba měst, zvědavost ale nedovolí opomenout ani zvláštní zvyky a rituály. Fiktivnímu rytíři Mandevillovi³² autor připisuje vznešenější a duchovnější poslání, na pouti do Svaté země a rytířské cestě za poznáním a částečně i potvrzením obrazu světa, neboť, jak sám zdůrazňuje, „*ktož krom svého narozenie země nebával jest, ten*

³¹ Typickou součástí závěrů, tzv. závěrový topos, středověkých děl tvořila modlitba autora ke Kristu (Šváb, s. 126); podobné zakončení mají jak *Vévoda Arnošt*, tak i *Kronika o Bruncvíkovi*.

³² Postava rytíře byla vybrána s největší pravděpodobností záměrně, byl věrohodným pozorovatelem a vzorem hodným následování. Mohl také tvořit paralelu k legendárnímu Ojřovi z Danmarksu, rytíři šířícím v Indii křesťanství.

mní svú zemi nejlepší; však ktožkolivěk jeden takově vzdchován bude, že nikda dále nebýval, slyší však rád o cizích zemích, a co tu slyší divného, jenž jest neznámé, to by rád opatřil.“ (Mandevilla, s. 22) Mandevillu „zajímají“ zázraky, svatá místa, fantastičtí tvorové a bizarnosti, lákající svou neobvyklostí a zvláštností. Zatímco „Mandevillovo vyprávění podřizuje skutečnost tradičnímu imaginárnímu a celistvé kosmografické konstrukci, podpírané skromnými empirickými údaji“ (Hrbata, s. 437), Polo, jakkoli ovlivněný středověkým pohledem na svět, podává dokumentární doklad o styku se skutečnou realitou. Jeho „novinářský“ přístup „předběhl svou dobu, že nebylo snadné ho přijmout. (Eco, s. 81)

Rozdílný důraz na pohyb individua v prostoru a odlišná struktura syžetu rytířského románu a cestopisu ovlivňují i práci autorů s motivem cesty a exotickým prostorem. V cestopise výstavba textu nedovoluje hrdinovi, ustupujícímu do pozadí, aby v krajinách bloudil nebo se vracel, jeho cesta vede přímo a stále kupředu. Pohybuje se v neznámém, ale stále reálném prostoru, situovaným vždy na Východě (Scheinostová, s. 157), jehož poloha je víceméně určitelná. Fantastická fauna a bizarní lidé se smějí objevovat jen v okrajových nebo špatně přístupných, stále však reálně existujících oblastech, vylučujících kontakt s nimi.³³ Ačkoli primární účel mohl být různý, v textu se hlavní motivací cesty stává poznání, individuum postupuje krajinou, zaznamenává ji, do bližšího kontaktu se dostává jen minimálně, poutník zůstává netečným pozorovatelem, vypravěčským hlasem, „lze hovořit o jakémsi implikovaném poutníkovi.“ (Scheinostová, s. 155) Krajina, zvířata i lidé tvoří střed zájmu, na jejich líčení stojí celé těžiště díla, předpokládáme tedy, že budou popisovány zevrubně a detailně.

Naproti tomu v rytířském románu, tíhnoucím k alegorii a obecné platnosti, hrdina, který je středem vyprávění, bloudí neznámou, nezmapovanou krajinou, dovolující autorovi osídlit ji bizarními tvory dle libosti. Fantastický prostor je zde striktně oddělen od světa lidí. Neznalost prostředí a neschopnost najít pravou cestu nesou symbolický význam zkoušky a hledání sebe sama (srov. Hodrová, s. 185), fantastičtí tvorové fungují jednak jako ozvláštnění (Vévoda Arnošt), jednak jako nosný prvek, bez něhož by cesta nemohla být naplněna (Kronika o Brunčvíkovi). Hrdinové je vždy s nimi přímo konfrontováni, zapadají do prostoru a stávají se jeho

³³ V Mandevillově cestopisu obývají fantastičtí tvorové především hory pouště a ostrovy, jsouce „pomyslným středem, kolem něž se koncentruje tajemství.“ (Scheinostová, s. 156) Marko Polo o fantastických tvorech podává jen informace „z druhé ruky.“

součástí. „Zázračný svět jim není národní vlastí, všechna jeho místa jsou hrdinovi stejně cizí [...] nicméně všude kam se dostane, je svět jednotný, číří se jím táž sláva, platí v něm stejné představy o hrdinství a hanbě.“ (Bachtin, s. 284) Před čtenáře není postaven jen obraz exotické, fantastické krajiny, pozoruje především pohyb a chování hrdiny v ní. Prostor tedy není nejdůležitějším prvkem textu, je spíše kulisou, v níž se děj odehrává, nese v sobě však určité symbolické významy.

4 Exotický prostor a jeho výstavba v literárním díle

Exotický prostor souvisel, jak jsme již řekli, s pohledem na rozložení světa. To se inspirovalo antickým dědictvím, dělícím zemi na část „civilisovanou“ a „barbarskou“; ve středověku se změnili jmenovatelé, vycházející z náboženského oddělení křesťanů a jinověrců, zahrnujících všechna ostatní náboženství i kultury. Symbolické zobrazení světa bylo jednoznačné: v centru se nacházela Evropa, částečně i Svatá země, oblasti křesťanské, blízké, domácí a prozkoumané, na okrajích pak pohanský svět mohamedánů a jinověrců, země vzdálené, zahalené mlhou tajemství.³⁴ „Výsledně proti sobě stojí archaické představy ‚našeho‘, tj. známého, obydlého a uspořádaného světa, a neznámého prostoru, jenž je pokládán za nebezpečný a nepřátelský chaos.“ (Scheinostová, s. 158) Neuspořádanost a neznámost nechávaly tak průchod fantasii a dovolovaly zaplňovat bílá místa bizarními výmysly, jejichž hlavním charakteristickým znakem byla naprostá odlišnost a nepodobnost Evropanům. (srov. Hrbata, s. 476) Vztah k Východu, představujícího jedinou exotiku, s jejíž skutečností měl středověk vztah „jen prostřednictvím mytických a pseudovědeckých abstrakcí“ (Le Goff, 2005, s. 189), byl však ambivalentní. Do exotického prostoru tak člověk, potýkající se neustále s nedostatkem, hladem, nemocemi, omezený řadou církevních omezení a zábran, promítal sny o hojnosti, blahobytu, určitých tabuisovaných aspektech života, především ze sexuální oblasti, požívačnosti, polyandrii, polygamií, nudismu, uvolněnosti mravů a nespoutanosti. (LeGoff, 2005, s. 190) Tyto představy do značné míry korespondují s mýtem o zlatém věku nevinnosti v dobách Adama a Evy v Ráji. Strach z neznáma a nepřátelského chaosu, snažící se křesťana a priori zabít, naopak zveličoval nebezpečí číhající na Východě ze strany lidí i zvířat. Nositelem odlišností se nestalo podnebí či krajina, hlavními konstrukčními znaky exotiky se stali živočichové a především lidé, jejich zvyky a chování.

Autoři cestopisů i beletristických děl, líčící cesty do takových exotických, potažmo fantastických oblastí, z těchto představ vycházeli a programově je do svých děl zasazovali. I v době humanismu, kdy se cestovatelé snažili podat co nejvěrnější popis světa včetně krajiny, lodí, rostlin, si samozřejmě všímali poutavých faktů, zračící naprostou odlišnost od našeho světa. (srov. *Příhody Václava Vratislava*

³⁴ Geocentrismus a evropocentrismus, které mezi jinými rozbila až renesance (Viktora, s. 6), ovládaly myšlení středověkého člověka, jehož hranicí se stal obzor křesťanského světa. Východ, na mapách umístěný na severu a ukončený horou, na níž byl situován Ráj, a Indický oceán fungoval podle Le Goffa jako zásobárna snů a fantastických představ. (LeGoff 82, s. 190)

z Mitrovic a líčení okázalosti sultánova dvora v Istanbulu) Barokní cestopisy, přinášející zprávy o přírodních lidech z Nového světa a ostrovů Tichomoří, vypichovaly tato diametrálně rozdílná specifika života jako odstrašující důkaz primitivnosti národů a potřeby jejich christianisace. (srov. Amerigo Vespucci: Cesta do Nové země) Sexuální uvolněnost, kanibalismus a další pro křesťanství nepřijatelné chování se odráželo v jejich bizarní tělesné konstituci, můžeme říci, že byli poznamenáni za své hříchy (Scheinostová, s. 159), což samozřejmě přitahovalo největší pozornost publika. Autoři proto věnovali velkou pečlivost vyličení všech podivností těla těchto „lidí“; kromě monster, přejatých z dob antiky jako jsou jednoocí kyklopy, rohatí satyrové, kentauři atd., mohli „vytvářet“ nové fyzické deformace a mutace. Repertoár měli široký, neboť Boží vůle a tvořivost byla považována za neomezenou. Nemůžeme však zjednodušit představu exotiky na pouhá lidská a zvířecí monstra. Zvláštní chování i podoba lidí úzce souvisely s prostorem, v němž žili. Krajinné poměry, především hory, moře, ostrovy, pouště, lesy, tvořily základ pro stvoření exotického, fantastického místa, nesly i svou vlastní symbolickou funkci.

4.1 Krajina

Krajina stejně jako vše ostatní byla středověkou mentalitou vnímána jako pevně daný a neměnný celek, Vyšší mocí stvořený, řízený a udržovaný, do něhož člověk vsadila Boží vůle. (Viktora, s. 7) Náhoda se nepřipouštěla, vše mělo svoje místo i svůj vnitřní smysl. Rozlišovaly se osídlené oblasti měst a vesnic, zaručující ochranu, bezpečí a kulturu, a na pustinu, přinášející nebezpečí, neznámo, tajemno, pokušení. Literatura a umění tento model beze zbytku přijaly. Vyčlenily se exemplární prostory tajemna³⁵, nesoucí v sobě kromě přímého i symbolický význam, a to buď místa blaženého (*locus amoenus*) nebo naopak nebezpečného a hrozného (*locus terribilis*). (srov. Curtius, s. 220) V Evropě tuto pustou oblast, charakteristicky rozlehlé a „nekonečné“, zastupoval především les, navíc zatížený mnoha pohanskými pověrami, v exotických krajích přebírala tuto funkci poušť, spojená s biblickými konotacemi jako „prostor prvotního chaosu, později protipól rajske zahrady, přisouzený Adamovi za trest, a zároveň místo individuálních zkoušek patriarchů.“ (LeGoff, 1998, s. 61) Místa blaženosti a bezpečí, zahrada, město, ostrov, se vyznačovala svou jasnou ohraničeností a uzavřeností.

³⁵ Tajemno ve středověkém pojetí mělo tři podoby, jednak šlo o *mirabilis*, tajemno zahrnující i předkřesťanské prvky o světě, lidech i věcech, *magius*, neutrální výraz pro tajemno, a *miraculum*, veskrze křesťanské zázraky. Kategorie tajemna se spojovala s prostorem, lidmi, zvířaty, událostmi. (Le Goff, 1998, s. 43)

4.1.1 Locus amoemus

Představa o místě blaženosti, klidu a hojnosti, kde člověka netrápí starosti okolního světa, se zrodila v dobách antiky a po celý středověk fungovala jako ustálený topos³⁶ líčení přírody. Klasický model představoval „krásný, stinný výsek přírody“, jehož nezbytnou kulisou bylo několik stromů, louka, potůček či studánka a repertoár dotvářely květiny a zpívající ptáci, popřípadě příjemný vánek. (Curtius, s. 215) Ve středověkém provedení se toto líbezné místo nacházelo v centru hustých a temných lesů, kterými hrdina dlouhou dobu bloudil; útrapám z bloudění pustinou kontrastovaly pozitivní pocity z náhlého objevení malého „ráje“. Vévoda Arnošt, bloudící se svými druhy vysokými horami a hlubokými pralesy, proplouvá po divoké řece „*onu skálu když projedú, / a jako na svět vyjedú, / prudkost minú oné vody, / k břehu přistanu bez škody. / Octnú se na krásné louce.*“ (Vévoda Arnošt, s. 141, verš 4183 až 4187) Jeskyně se stává magickým přechodem (hrdinové musí prokázat odvahu vstoupit na rozbouřenou řeku a pustit se do neznáma), „branou“ ze světa utrpení do země hojnosti (Slanař, s. 279), podobně tak bouře mezi lidským a fantastickým prostorem.

„K ideální krajině patří i plodnost“ (Curtius, s. 205) a bohatství, zaručující bezstarostný život. Zde se odrážela touha středověkého člověka, trpícího permanentní nouzí a sužovaného hladomory a válečným drancováním, po nasycení, hojnosti a životě bez starostí, určitou měrou se zde promítal i protiklad ke křesťanskému řádu askese a odříkání. Oči většiny lidí se upínaly k tajemnému a bájemi opředenému Východu³⁷, slibujícímu vidinu blahobytných říší plných zlata, drahých kamenů, vzácného koření, ovoce i obilí, a cestovatelé přinášeli zprávy o zemích, kde „*mnoho postavcuov dělají od zlata a hedvabie. Také tu obilé i všeho jiného k jedení a pití dosti jest.*“ (Milion, s. 122, 57. kapitola, II. díl) Krom bohatství a plodnosti do obrazu ideálního státu také patřila představa ideálního vladaře, oplývajícího moudrostí, spravedlivostí a uměřeností a spojujícího se s ideálem rytířství.³⁸ Vytvářel se tak utopický prostor ideální říše.³⁹

³⁶ Výraz topos se objevuje již u Aristotela a byl spojován s antickým řečnictvím. E. R. Curtius rozsah pojmu rozšiřuje a nově do něj zahrnuje i motiv líbezného místa. (srov. Slanař, s. 281)

³⁷ Kryštof Kolumbus se řídil vyprávěním Marka Pola o bohatství Východu při své cestě do Nového světa. (Tichá, s. 14)

³⁸ Srov. R. Antonín, 2008, s. 404.

³⁹ Na rozdíl od omezeného prostoru zahrady či louky, byly ideální státy naopak rozlehlé a ovládaly množství menších království.

Takovou utopickou říší, o níž kolovala řada legend, byla pověstná Země kněze (popa) Jana, imaginární křesťanské království situované do oblasti Indie nebo Číny a neustále hledané cestovateli i dobrodruhy. (srov. Vidmanová, s. 17) Ve svých cestopisech ji zmiňuje jak Marko Polo, i když jen okrajově⁴⁰, tak především Mandevilla. Ten vychází ze všeobecně rozšířeného mýtu a popa Jana (Johana), potomka neméně legendárního rytíře Ojíře z Denmarku, vykresluje jako mocného panovníka, který *„jest bohatější nežli veliký chán“* (Mandevilla, s. 150, 105. kapitola), neboť *„má pod sebe dobře dvě stě a sedmdesáte království a králův tak velikých, že z nich každý jiného krále pod sebou má [...] a máť ustavičně při sobě dvanácte biskupův“* (Mandevilla, s. 148n, 104. kapitola), takže všichni obyvatelé země věří v Krista a Svatou Trojici. Jdou-li do boje s pohany *„nesú před ním ani korohvě ani praporce, ale nesú třinácte křížův před ním.“* (Mandevilla, s. 149, 104. kapitola) Království hodnotí samými superlativy, v nejmohutnějším království *„ústavičně zahrady mají květ aneb ovoce a dvojie léto... a cokoli v nich hor jest, tj. vše zlato a stříebro.“* (Mandevilla, s. 161, 114. kapitola)

Marko Polo takovou zemi „zaslíbenou“ nalézá v říši Mongolů. Důvody jeho chvály mohou mít různé prameny. Jakožto úředník chánova dvora pravděpodobně dodržoval vůči panovníkovi manskou poddanost a úctu, nemůžeme zcela vyloučit, že ho sociální cítění a skvělá organizace říše opravdu okouzily. Roli zde také mohl hrát takzvaný „mongolský mýtus“⁴¹. Centrem celého cestopisu se stává líčení spravedlivého a dokonale organisovaného státního zřízení, díky němuž žádný z obyvatel říše chána Kublaje netrpí nouzí, neexistují hladomory, neboť *„jestliže která z jeho zemí má který nedostatek na obilí neb na kterých užitcích od kobylek neb od húsěnc, nebo kterúkolivěk jalovostí lze by potratila obilé své toho léta [...] ihned jim toho léta všickny dani odpustí. Také jim ze svých stodol obilé káže poslati, což by jim dosti bylo k ztravě i k setí.“* (Milion, s. 98, 23. kapitola, II. díl) Úředníci každý rok pak vybírají část úrody a uschovávají ji pro horší časy v královském hlavním městě. Obilí je tedy vždy dostatek a nejchudším může být každý den rozdáván chléb zdarma. Země vzkvétá, válčí jen v nezbytných případech a bitvy jsou vždy vítězné, vše v pořádku

⁴⁰ Popa Jana zmiňuje v poněkud špatném světle jako krále, který zradou nechal zajmout perského panovníka Daria a dokázal mu tak svoji svrchovanost. Podruhé ho uvádí v souvislosti s prvním chánem Chynchyšem (Čingischánem) jako krále Unchama, jemuž byli Tataři původně poddáni. Odmítl dát novému chánu svoji dceru a v pozdější bitvě padl. (Milion, s.64, 54. kapitola, I. díl)

⁴¹ Mongolský mýtus byl spojován s legendárním křesťanským královstvím kněze Jana. Představa Mongolů jako národa, který přijme křesťanskou víru, respektive ji už přijal, a „sen o spojení mezi křesťany a Mongoly, kteří sevřou islám do svého objetí, zničí ho nebo ho obrátí na křesťanství a způsobí, že po vši zemi bude vládnout pravá víra. (Le Goff, 2005, s. 222)

funguje. Ve městě kvete obchod a řemesla, v sadech se rodí množství ovoce i koření, na polích zraje obilí, zvěře pro lov je také mnoho. Například o zemi Kaydu básní, že „*tu jest mnoho měst a hraduov. Tu jest jedno jezero, v němž jest perel také mnoho [...] jest velké množství ryb [...] Tu jest hřebíčkův množství velké [...] V téj vlasti horách nalézají drahé kamenie...*“ (Milion, s. 107, 37. kapitola, II. díl) Sám spočítal, že prospěch z jednoho království „břeře užitkuov“ za rok 15 600 000 zlatých. Dokonalost říše a blahobyt se odráží i v její rozlehlosti, vyhnané do extrémů. Město Kvynsaj je obehnáno zdí mající „*sto mil i viece*“, přes řeku se klene „*mostov kamenných dvanácte tisíc tak vysokých, že lodí veliká volně podjede*.“ (Milion, s. 126, II. díl) Řemeslnických obchodů se zde nachází přes dvanáct tisíc, v nichž pracuje deset až čtyřicet lidí a obchod vzkvétá tak, že sám Polo připouští, „*ktož jsú toho neviděli, nesnadně tomu dověje, neb sě jim zdá nepodobno*.“ (Milion, s. 126, II. díl) Hlavní město říše s palácem chána Kublaje je neskonale velké, ba obrovské, všech věcí a zboží je „*velké množství a bohatstvie*“.⁴² Když v nějakém místě chybí nějaká surovina, mají okamžitě dostatečné množství náhrady. Zvláštní pozornost věnuje Polo popisu měst, „ostrovů“ civilizace v mořích pustiny, tvořícími na cestě záchytné body bezpečí a blahobytu, místo obchodní činnosti a řemesel, kde „*jest všeho, což k jedení a k pití třeba, dosti*.“ (Milion, s. 130, II. díl) Ústřední místo má pak popis Kambaly⁴³, metropole říše a sídla chána Kublaje, tvořícího jakési ideální a utopické místo odrážející blahobyt východu. Chánův palác, obklopený sady a zahradami, dalším motivem splňující představu líbezného místa, překvapuje ponejvíce svou velikostí, má „*širokost na čtyři míle. A jest zeď toho paláce hrubá velmi, jenž má výši deset kroků [...] a v každém kútě téj zdi jest jeden krásný a veliký palác*.“ (Milion, s. 83, 9. kapitola, II. díl) Město samo „*na čtyři hrany jest, jenž za čtyři a dvacet mil v okrsku protáhlo sě jest [...] Má také to jisté město ulice široké a na dli upřímné, tak že pro upřímost ulice muž viděti od jedné brány k druhé [...] Pak v městě mnoho krásných palácuov, jiných krásných domuov mnoho. A prostřed města toho jest jeden veliký a krásný palác*.“ (Milion, s. 84n, 10. kapitola, II. díl)

Analogicky se ve Vévodovi Arnoštovi objevuje „ideální kráslovství“ Arimapsí. Autor mu taktéž přisuzuje status bohaté země, plné hradů, měst a širokých cest, a

⁴² S tímto jeho přeháněním souvisí i zažitý název díla, nejprve používaného s pejorativním přídechem, jímž byl posměšně nazýván i sám Marko. (Horák, s. 8)

⁴³ Pozorného čtenáře jistě zaujme pověst o přenesení města na druhý břeh řeky, neboť hvězdáři předpověděli, že se město proti chánovi vzbouří. Paralela k popudu výstavby Nového Města pražského je nabíledni a dokazuje velkou víru v astrologii a věštění budoucnosti v dobách středověku.

jejím obyvatelům, jednookým monštrům, dvorské chování. Už prvním místem království, kam Arnošt vkročí, je krásná louka, typická podoba líbezného prostoru.

Dalšími oblastmi hojnosti, postrádající však rozlehlost, jsou ostrovy. U Pola i Mandevilly jsou situovány v Indickém oceánu⁴⁴ a u pobřeží Indie, překypují kořením, ovocem a drahým kamením. Oproti skvěle organisované mongolské říši ostrovy evokovaly představu přirozeného a neposkvrněného života, patřil k jednomu z nejčastějších motivů ztraceného ráje. (srov. Scheinostová, s. 156) Jejich uzavřenost a izolovanost vytvářela tajemný prostor, na jedné straně slibující hojnost, blahobyt v radovánkách, na straně druhé hrozící svou necivilisovaností, divokostí a opuštěností. S podobným kontrastem se setkává i Polo. „Jeho“ ostrovy, kde „*ušie drahé vóně tu dosti jest. Jest tu také ovoce rozličného a velmi nepodobného ovoci známému v krajích na této straně moře.*“ (Milion, s. 144, III. díl), jsou osídleny divokými lidmi, kteří „*hovadsky bydlé a nazi chodí*“, provozují kanibalismus; dokonce se dočteme i o lidech se psí hlavou.

Autor Mandevilly není tak opatrný (když došel i k samotnému ráji), ostrovy, kumulující se hlavně v druhé části jeho cestopisu,⁴⁵ nechávají průchod jeho imaginaci, pramenící částečně z Bible a představ o prvotním rajském čase. (Scheinostová, s. 161) Obyvatelé těchto míst neznají hlad a nouzi, například v království Caffo na vlastní oči viděl a také v kronikách našel psáno, jak „*na každý rok určeným časem všeliké ryby připlouá a mecí se naň jedna po druhé že každý muož jich vziati co chce.*“ (Mandevilla, s. 112n, 76. kapitola) Žijí volně podle přirozeného zákona Božího, že často ani svá těla si nezakrývají, neboť „*Adam a Eva byli jsú nazi v ráji.*“⁴⁶ (Mandevilla, s. 107, 72. kapitola) Bizarní zvyky a obyčeje, počínaje různými estetickými úpravami kůže, přes spalování vdov s jejich zesnulými manžely, popíjení vzájemné krve na usmířenou a různými formami kanibalismu konče, boří představu idylického místa; Adam s Evou rozhodně „*sobě znamenie na tvári ohnivým železem*“ nečinili, ani nekupovali „*dietky vysušené.*“ Tento kontrast koresponduje se středověkým pojetím Východu, hojnost a blahobyt bez křesťanské

⁴⁴ Le Goff nazývá Indický oceán přímo za zásobárnu snů a fantasií. (Le Goff, 2005, s. 161)

⁴⁵ Sám autor nijak text nečlenil, Eduard Petrů jej však na základě popisovaných fakt a míry fantastických prvků rozdělil na čtyři části, z nichž první, popis Svaté země, a třetí, vylíčení Kataje a říše Mongolů, jsou poměrně realistické, naopak druhá a čtvrtá část překypují fantastickými obrazy. (Petrů, 1984, s. 37n)

⁴⁶ Překladatel Vavřinec z Březové se právě v Mandevillově cestopisu mohl inspirovat při vylíčení osudu sekty Adamitů, kteří se usídlili na Ostrově a snažili se žít podle způsobu prvních lidí. Zvrhlosti a bezuzdné sexuální chování se dají srovnat s obyčejí Mandevillových divochů. (Čornej, P.: Prostor pro adamity, in Prostor v jazyce a literatuře, UJEP : Ústí nad Labem, 2007, s. 265)

víry vede ke hříchu a zvrhlostem, projevujícím se tělesnými deformacemi. Pozemské ráje na ostrovech nejsou, aspoň pro Evropana.

Podobnou strukturu odhalení „falešného ráje“ najdeme ve Vévodovi Arnoštovi. Ostrov pohádkového blahobytu Cypra, spojující v sobě několik představ líbezného místa (ostrov, město, zahrada), zde hraje významnou roli. Hrdina sem připlouvá, respektive je do těchto míst zahrán bouří, tvořící přechod mezi světem lidí a fantasií, a společně s muži nalézá prázdné město s hradem, překypující přepychem a hojností jídla i pití, o němž „*jakž v latině bylo psáno, / slovensky vykládáno, / že v té zemi lidé dvorní, / ten hrad stavěli výborní.*“ (Vévoda Arnošt, s. 91, verš 2439 až 2433)⁴⁷ Hrad, „*krasší nežli kdy viděli / ani očima ohlédali*“, tyčící se na kopci a zářící do dálky, popisuje autor dále: „*Byla zed jako psána, / vrbčábnicí dělana / od přestkvúcieho mramora / všecká hradová obora / v rozličné se barvě skvieše / [...] / I od ptactva jim sveitieše / ten hrad. I což věžie bieše, / ty se všecky od zlata stkviechu.*“ (Vévoda Arnošt, s. 90n, verše 2393 až 2404) Takže je jasné, že „*jistě jest chudoba tomu málo mohla překážeti, / ktož počel ten hrad stavěti.*“ (Vévoda Arnošt, s. 91, verš 2418n) Jako výraz izolace od okolí a překážka pro vstup slouží krom hradeb i hrozný příkop, „*skrže něž hrozná voda tečieše, / okolo té ohrady.*“ (Vévoda Arnošt, s. 91, verš 2409n), z hradu se stává malý vlastní ostrůvek bohatství a blahobytu, jehož popisu věnuje autor velký prostor. Jde o nejdelší popisnou pasáž v celém textu. Přichystaná hostina, z níž jídla ani pití neubývá, protože „*co spijiechu neb snědiechu, / málo toho kde ubylo. / Zdáše se jim by vždy přibylo.*“ (Vévoda Arnošt, s. 98 verš 2653nn), hromady zlata a drahých kamenů lákají k drancování, ve středověku nijak neobvyklé chování po dobytí města, rytířské ctnosti to však Arnoštovi zakazují a své druhy varuje, aby „*což jest pokladov i zlata, by to vážili miesto bláta, na tom hradě nic nebrali*⁴⁸“, naopak v uctivém přijetí milosti Boží přikazuje: „*což pak na stole zůstane, / když každý z vás odsud vstane, / přikazujit, abyste to vše vzeli / a to do korábu špižovali.*“ (Vévoda Arnošt, s. 97, verš 2609 až 2611 a 2633 až 2637) Zvědavost a touha po odhalení tajemství přivede Arnošta zpět na hrad. Teprve při této druhé návštěvě hrdinově autor barvitě a detailně vykresluje přepych a luxus místa, jakého „*oko nevidalo, / ani uzří, ani poznalo.*“ Všechny komnaty mají velmi shodnou podobu, „*všECKO od drahého kamenie / bieše jejie podlaženie / všecká stěna zlatem svietieše / a palác kamením drahým se stkvieše. / Od pitie a od jedenie také /*

⁴⁷ Srov. Bruncvík, s. 170.

⁴⁸ Bruncvík si po porážce fantastických tvorů naopak zlato nabírá. (s. 175)

*bieše obíženstvie všaké.*⁴⁹ (Vévoda Arnošt, s. 101, verš 2782 až 2787) Autor „nešetří“ nejrůznějšími drahými kameny a látkami, slonovinou, zlatem a stříbrem. Motiv „rajské“ zahrady, ačkoli není nikterak klíčovým motivem, se uplatňuje hned vzápětí, když hrdinové vstoupí do krásné zahrady, kde *„nalit' ptactvo na vše strany / sladce zpievajú v prostrany, / nalit' plod ovoce všeho / i kmen dřeva každého, / cedrus palma i oliva, / dřeive veliká odíva, / žiezeň ovoce dobrého, / k tomu ptactvie všelikého.*“ (Vévoda Arnošt, s. 104, verš 2867 až 2874) Zurčící vodu zde zastupují dvě studnice, *„jenž skrze veškeren hrad tečiesta. / Jenda teplá tečieše a druhá přestudená bieše.*“⁵⁰ (Vévoda Arnošt, s. 104, verš 2876nn) Při této příležitosti se dostává ke slovu i kánon rytířského života, platný i ve fantastických zemích.⁵¹ Koupel, výměna šatů z poutnických na dvorské a následná hostina jsou základními příznaky návratu hrdiny do města či ke dvoru, do místa kurtoasie.⁵² Po tomto přechodovém rituálu se může hrdina setkat s panovníkem, což platí i u Arnošta, který však shledává, že místní obyvatelé včetně krále, kteří *„nepodobní lidé byli“* (Vévoda Arnošt, s. 107, verš 3003) a jejichž drastické a obscénní chování vůči princezně boří obraz líbezného místa blahobytu. (Thomas, s. 174) Z tohoto „ráje“ hrdinové utíkají a vyvážnou jen s velkými obtížemi. Se stejnými falešnými locis amoemis se setkáváme i v Bruncvíkovi, ostrov *„velmi krásný a slóve“* Zelator uvěznuje Bruncvíka na tři léta, hrad krále Olibria *„převelmi krásný bieše, ale na něm potvory morské všecho biechu.*“ (Bruncvík, s. 170)

Na podobném principu klamu, zdánlivé představě idylického místa, je vystavena i pověst o starci z hor, vydávajícího za proroka Božího, který si vlastní ráj stvořil a oklamával mladé bojovníky. Polo vypráví: *„Ten jistej v jednom sličném údolí, jenž bieše obklíčeno horami velikými, vysokými, velikú a krásnú sobě učinil ohradu, v nižto všelikakéj vóně, kořenie, kvietie rozkošného i ovoce množství bieše. Tu biechu domové a palácové krásné divným a rozličným malováním i pozlacením. Tu tečechu potokové rozličné vody, vína, stredi a i mléka. Tu chovánu ženy mladé a předivně krásné. Ty umějichu skákati, spievati a hústi na všelijakém nástroji hudby. Rúcho*

⁴⁹ Srov. město Egbatanis v Bruncvíkovi: *„Překrásní domové tom městě biechu, ale žádného člověka v něm nebylo. I chodiše duom od domu, ano všudy jiesti a píti dosti; stolové kryti biechu a jídla v kuchyních dosti nachystáno.*“ (Bruncvík, s. 176)

⁵⁰ Podobná studnice se objevuje i v Mandevillově cestopise, Polo objevuje zase studnici plnou teplé „mastné mokroty“ v Arménii (nejspíše pramen ropy). (srov. Milion, s. 35, 13. kapitola, I. díl)

⁵¹ Stejnou podobu má i ostrov krále Olibria, na nějž dorazí Bruncvík, zprvu krásný hrad s platnou kurtoasií se stává hrdinovým vězením, z něhož uniká až pomocí kouzelného meče. (s. 170)

⁵² Srov. Le Goff, J.: Kánon odívání a stolování v románu o Erekově a Enide, in Středověká imaginace, Praha : Argo, 1998, s. 161 - 178.

rozličné a drahé mějíchu a velmi předičnú okrasú pripraveni biechu. Těch úřad bieše jinoše, jenž tu usazeni biem, všie kratochvíle a rozkoše nakrmiti. Tu bieše rúcha postelí, jedenie i pití všeho, což člověk žádal, mnoství.“ (Milion, s. 46, I. díl) Nechával do něj přivádět mladíky a poté jim sliboval trvalý život ve věčné rozkoši, budou-li pro něj bojovat. Samozřejmě nejde o imitaci Ráje křesťanského, ale muslimského, slibujícího udatnému válečníkovi, padnuvšímu v džihádu, všechny rozkoše především tělesné⁵³. Mandevilla se spokojil jen s krátkým poznamenáním, že na jednom ostrově!, na rozdíl od údolí u Pola, *„bieše jeden bohatý muž a ten byl udělal sobě ráj, jímžto mnoho lidí zklamával, že jsou proto museli zemčeti, a protože ten muž i s tím rájem by také upálen.“* (Mandevilla, s. 153, 107. kapitola)

Nejideálnějším prostorem vůbec, místem slibujícím hojnost a blahobyt, je samozřejmě pravý Ráj, z něhož byl člověk vyhnán a kam se stále snaží navrátit. Představy o něm se ustálily na obraze odpovídajícím vylepšenému antickému locu amoemu. Stinná zahrada, obehnaná vysokou zdí a oplývající vším ovocem, květinami a zvířaty, v jejímž centru stál strom poznání, zaručovala ochranu, bezstarostnost, mír, snášlivost, věčný klid, odpočinek a rozličné radosti. Isolovanost a pevná ohraničenost jej přibližovala k ostrovům, jeho podoba zůstávala však zakryta mlhou tajemství. I autor Mandevilly, jinak skvělý mystifikátor a vypravěč, „při jeho popisu zůstává zdrženlivý.“ (Scheinostová, s. 161) Vylíčení vstupu do natolik tabuisovaného místa, jakým je Ráj, a vylíčení jeho podoby by v křesťanské společnosti mohlo být považováno za rouhání, ba přímo kacířskou drzost a nejtěžší hřích pýchy. Spokojí se tedy s vylíčením korespondujícím s klasickou křesťanskou představou: Ráj se nalézá za zemí kněze Jana, kde poutník překonav vysoké hory, ustavičnou tmou a ohnivou cestu, dojde k hoře, jenž je *„tak vysoká, že když byla po všem světě za Noe potopa, nemohla vuoda ráje dosíci.“* (Mandevilla, s. 162, 115. kapitola) Na jejím vrcholu uvidí mech porostlé zdi a čtyři řeky vytékající z Ráje (Phison, Ganges, Tigris a Eufrates), blíž se však nedostane, protože *„okolo té hory jest tak převeliký loskot a hřmot a zvuk všehosvětňj, že tu blíž ižádnj neuož ostati ... A také temnosti, kteréž jsou okolo té hory, divoká zvířata a jedovatá a ohnivá cesta mnohé pány rozpáčily a mnoho set jezdilcův odpudily ... neb jedni jsou ohlechli, druzí osnuli, třetí i smysly i život ztratili.“* (Mandevilla, s. 163, 115. kapitola) Jediný, kdo došel až k branám Ráje, byl Alexandr Veliký, jako pohan však dál nesměl.

⁵³ O představě muslimského Ráje se Mandevilla zmiňuje ve svém výkladu o islámu v 118. kapitole. (s. 167)

4.1.2 Locus terribilis

Kontrastem pro místo líbezné (locus amoenus) se stala neosídlená, neúrodná pustina, znamenající pro hrdiny zkoušky, překážky, bloudění a nebezpečí (locus terribilis). Ostrý a náhlý přechod, brána skutečná nebo symbolická, nedozírného prostoru „pekla“ a uzavřeného kousku „ráje“ zvyšuje jejich kontrast. Nejpůvodnější tematisací motivu neobydleného a neznámého místa byla poušť⁵⁴, představující protiváhu města. Na jedné straně představovala místo vyhnanství, vydědění, osamělosti, na straně druhé znamenala pro první poustevníky také azyl, místo klidu, vhodné pro duchovní cvičení daleko od ruchu civilizace, ale také sídlem démonů a samotného Satana, snažícího se pokoušet Krista i jeho následovníky. (LeGoff, 1998, s. 63n) Nebezpečí nehrozí však jen od zlých duchů, poutníky ohrožují i nedostatek vody a jídla, jedovatá havěť, divoká zvířata nebo pouštní lidé, žijící stejně divoce.

Mandevilla i realistický Polo poušť nahlízejí jako místo ohrožení, zde se setkávají poprvé s podivnými tvory a úkazy. Polo je v poušti dokonce přímým účastníkem podivného úkazu, kdy *„čarodějníci velicí, takže když chtějí kterou zemi vzebrati, tehdy učinie d'ábelskú chytrostí se povětrí zatmí d'ábelskú chytrostí, že se povětríe zatmí ve dne za velikú chvíli, tak že jich žádný viděti nemužž... A tak lapají lidi jakožto skot, a což jich polapí mladší z nich prodávají a staré zahubí.“* (Milion, s. 42, 22. kapitola, I. díl) Zda šlo o písečnou bouři nebo jiný přírodní úkaz se asi dnes už dá rozluštit těžko, důležitý faktem však zůstává, že jinak realistický cestovatel stále věřil v kouzla a čáry a stavěl je naroveň reálným nebezpečím.⁵⁵ To dokazuje i další dvě „pouštní“ pasáže (44. kapitola, I. díl a 35. kapitola, II. díl); v první varuje své následovníky před odloučením se od skupiny, protože d'ábelské hlasy⁵⁶, jež *„volají jich vlastními jmén, aby tak neslyšeli tovařišuúv svých ješto jdú napřed“* (Milion, s. 56, 44. kapitola, I. díl), již mnoho lidí svedly z cesty a předurčily je k strašné smrti, v druhé radí, jak odehnat divoká zvířata, pomocí zapalování pravděpodobně bambusového dřeva, které se při hoření kroučí a praská, *„takže ten třesk toho pukanie za mnoho mil slyšeti. A když zvěr ten hrozný zvuk uslyší, velikém strachem a hrózí preč běží tak daleko, až právě toho prasku viece neuslyší.“* (Milion, s. 105) Obě varování a rady jsou vyslovovány se stejnou naléhavostí a starostí. Přesto je

⁵⁴ Ve staročeštině se slovo púšč používalo obecně pro označení pusté, neosídlené oblasti bez obdělávaných polí. Za poušť tedy mohl být považován i pustý les nebo vysokohorské masivy. (Slova a dějiny, s. 97)

⁵⁵ Srov. Krajina věčné temnoty, z níž jsou ale slyšet psy a kohouti v Persii (Mandevilla, s. 141, 98. kapitola)

⁵⁶ Eco tuto fantastickou pasáž, rušící pohled na Pola jako naprostého realistu, přikládá halucinacím z dlouhého pobytu v poušti, protože *„zkuste týdný a týdný cválat pouští na koni.“* (Eco, s. 85) Nemůžeme však říci, že by těmto kouzlům a d'ábelským hlasům vůbec nevěřil.

Polova poušť vykreslena v realistických obrazech, přináší spíše útrapy z dlouhé, pomalu ubíhající cesty, nedostatku vody a jídla a také smrti spíš než prostor pokušení, svodů a fantastických zvířat. Jako „ostrovy“ civilsace a bezpečí v pustině pak vystupují města.

Mandevilla se více drží vžitých představ o poušti jako rejdišti podivných stvoření - satyrů a divokých lidí, kteří žijí ve stanech z velbloudí kůže, „*slovú pohanští Antropofornité a jsú to lidé divocí a hovadského přirozenie [...] a nemajít ižádných domov nežli bdy a stany z velblúdových koží [...] a nemajít ižádného oděnie, jedno kopíce a široký štít a rúcha nebo plátna okolo hlavy obinuta a okolo hrdla.*“ (Mandevilla, s. 59, 33. kapitola) V Egyptě se také setkává Mandevilla s podivným stvořením, jež „*jako člověk s velikýma ostrýma rohoma, kteréžto na své hlavě mějieše; a bieše podobna k člověku od vrchu až do pupka, a zdolu mějieše kozí zpodobu.*“ (Mandevilla, s. 47, 20. kapitola) Jako izolovaný a Bohem chráněný ostrov v „moři“ chaotické a nebezpečné pouště vyrůstá hora Sinaj s klášterem svaté Kateřiny, „*jenž v cestopise figuruje jako prsoto spadající pod působení Boží moci a touto mocí hájený proti negativním vlivům.*“ (Scheinostová, s. 162) Uzavřenost pevnými zdmi a železnou branou zabraňuje proniknutí zla z pustiny i kontaktu mnichů s okolím, splňuje tak požadavek prvních poustevníků, hledající v poušti místo klidu a naprostou izolovanost od světa. (LeGoff, 1998, s. 61)⁵⁷ Jediní ptáci, přinášející olivy na výrobu posvátného oleje pro věčné světlo, a příchozí poutníci jsou spojením se světem. Další výjimky z pouštních představ jsou jednoznačně svatá místa, prostor spadající pod ochranu Boží. V jejich popisu se autor často uchyloval k přejímání biblických obrazů i celých pasáží. (Scheinostová, s. 162)

V mírném pásu, kam klasická představa písčité a kamenité pouště příliš nezapadala, přebral její funkci pustiny hluboký les, který se uplatnil jako místo bloudění a zkoušek především v rytířském románu. V prvních fázích vývoje tohoto žánru nechával autor hrdinu putovat „jen“ evropským, hlubokým hvozdem, protože „*dobrodružství si les volí za příhodné místo svého děje.*“ (Le Goff, 1998, s. 69)⁵⁸ S postupem k zábavnější fantasijně-milostné tendenci žánru se hrdina přesouvá do

⁵⁷ Le Goff se v této souvislosti zabývá s přenesením představ spojených s pouští na moře a ostrovy, kam směřovali severští poustevníci, a vytváří obraz „ostrovní pouště“, tedy pustiny na ostrovu. (Le Goff, 1998, s. 64) Zde by se analogicky dalo mluvit o „pouštním ostrovu“, slibující izolovaný a Boží pomocí hájený ostrov v pustině.

⁵⁸ Naproti tomu les nemusel být jen vyhnanstvím a nebezpečím, v Tristanovi a Isoldě a dílech dvorské lyriky se hvozď stává útočištěm a ochráncem milenců. (LeGoff, 1998, s. 70)

fantastických krajin, dovolující autorovi větší prostor pro fantasmii. Ačkoli mohl být vystřídán právě představou pouště, nestalo se tak. Les, přesunutý na úpatí vysokých skalnatých hor, se naopak rozrůstá do obřích rozměrů, stává se ještě hlubším a temnějším, že „*pro hustotu nevidiechu sebe, / jediné patřiechu do nebe*“ (Vévoda Arnošt, s. 137, verš 4061n), může však fungovat i jako strategická výhoda v bitvách, kterou obratně využívá Arnošt v boji s obry. (verš 4715 až 4810)

Výraznějším prvkem v budování pustiny ve fantastickém prostoru se stávají právě vysoké a nepřístupné hory. Oba rytíři v nich musí bloudit, protože zde má své hnízdo pták Noh a jen zde může Bruncvík potkat lva a pomoci mu v boji se saní. (srov. rytíř Yvain potkává lva v poušti) Autorem neustále zdůrazňovaná pustota a výška hor i neuvěřitelně dlouhé bloudění v nich („*A tak opět poče blúdití plné tři léta po těch vysokých a pustých horách*“; s. 169) dodává prostoru na hrůznosti a fantastičnosti.⁵⁹ U Marka Pola a Mandevilly nemají hory, popř. lesy, výsadní postavení hlavní podoby pustiny, přesto se i v jejich cestopisech objevují jakožto místa obestřená určitým tajemstvím. Mandevilla nalézá v pohoří Atlas antické satyry s kozíma nohama (Mandevilla, s. 92, 64. kapitola), Polo se doslýchá o lidech se psí hlavou, žijících v horách na indonésckém ostrově. (Milion, s. 143, III. díl) I ostrovy, osídlené příšerami, snažící se Bruncvíka uvěznit nebo zabít, mají tvar strmé skalnaté hory tyčící se z moře. Výrazným motivem, opakujícím se přímo povinně v příbězích o plavbách po mořích, byla bezpochyby magnetová hora, přitahující všechny lodě a odsuzující námořníky ke smrti. V této podobě se využívá ve Vévodovi Arnoštovi, ostrov se stává jejich vězením. „*Již věčně zde ostanem / a k této skále přistanem. / Toť jest jistě, řeči směji, / magnes kámen tak jemu dějí. / Tenť koráb táhne k sobě.*“ (Vévoda Arnošt, s. 127, verš 3704 až 3709) Pustina a strmá skála ostře kontrastuje „s všudypřítomným bohatstvím ztroskotaných lodí.“ (Slanař, s. 10) V Bruncvíkovi autor improvisoval, jeho Jakštýnová hora přitahuje nikoli magnetickou silou, ale omamnou vůní. „*A ta hora má tu moc, což jest u padesáte míléch se všech stran, v okamžení k sobě přitáhneť, buď to lidi ptáky, ryby i dříví i tváří mořské, a tomu nelze než věčně při tom Jakštýnu zuostati.*“ (Bruncvík, s. 166) Ve vyhrocené situaci v pustině se pomalu ztrácí civilisační a dvorské návyky, objevuje se dokonce kanibalismus. Druhové Bruncvíkovi i Arnoštovi, „*když se jim stravy nedosta, / tepruv do všech radost přesta. / Chtiešet druh druhu pozřieti, / jako skot počechuť*

⁵⁹ Putování Bruncvíkovo je zaznamenáno přesnými časovými údaji, můžeme si všimnout především využití „magických“ číslovek (tři, devět).

mřieti.“ (Vévoda Arnošt, s. 131, verš 3842 až 3845) Zajímavým způsobem spojil realitu s fikcí autor Mandevillova cestopisu, líčící, že v Indii „*nesmějí železa trpěti přibitého ani kotvy, neb v té zemi jest mnoho skále magnetového kamen; a protož, když by které železo takové bylo na lodí, to skalé svú mocí přitáhlo by je bezděky k sobě a tak by lidé i lodie byli ztraceni.*“ (Mandevilla, s. 103, 69. kapitola) Zmínku o lodích bez hřebíků nalezneme i u Pola, ten však tento stavební postup magnetovou horou neodůvodňuje.

Při tematisaci toposu nebezpečného místa nelze opomenout ani motiv moře, představující prvotní chaos, mnohém se pojící k motivu pouště. (srov. Le Goff, 1998, s. 61) Opovázlivost suchozemce na překonání nekonečných vod tak vždy znamenala otázku života a smrti, člověk ztrácel vlastní vůli a musel se cele vložit do rukou náhody, respektive boží prozřetelnosti. Vévoda Arnošt využívá moře především ve spojitosti s bouří, tvořící „vstupní bránu“ do fantastického světa, Bruncvík k tomu přidává i motiv pustiny, v níž musí setrvat na vratkém voru (Bruncvík, s. 170), bloudit na cestě z fantastických krajin domů nebo urazit velkou vzdálenost na ostrov Arabia pro záchranu princezny Afriky (Bruncvík, s. 171); v cestopisech hlavní úkol spočívá v podílu na izolaci a uzavřenosti ostrova.

Analogicky k nejideálnějšímu místu, jímž je Ráj, k jehož branám „došel“ Jan z Mandevillu, nejhorším a nejobávanějším místem je pekelné údolí, umístěné na ostrově Melchoante hned vedle falešného ráje starce z hor. Vchod stráží „*přestrašná hlava, jako kdy vídána [...] buble, hvíždě, pachtuje sebu a mění svůj zrak v rozličné obyčeje, že se dobře ďáblu přirovnává [...] a ta tvář vyřínuje ohnivý plamen a smrdutý dým a vrtí se jako vzteklá a řéve a skřípí a ječí.*“⁶⁰ (Mandevilla, s. 153) Údolí však láká množstvím zlata a drahého kamení, kontrast bohatství i zkázy. (srov. Vévoda Arnošt - magnetová hora) Stejně jako Ráj nemůže být tabuisovaný prostor navštíven samotným cestovatelem, spokojuje se s věrohodným svědectvím jiného cestovatele, který s „*náboženstvím a čistú myslí*“ údolím prošel. Podle Scheinostové evidentně vycházel ze zpráv Odorika z Pordenone, jeho „*postoj však hodnotí opatrně*“ (Scheinostová, s. 164) a radí „*každému múdrému muži, ač by se do toho kraje událo přijíti, aby se nevážil tam vníti.*“ (Mandevilla, s. 155, 109. kapitola) Podobně „pekelné“ údolí nalézá i Polo v Indii, nejde o fantastickou představu vstupu do pekla, ale skalní rozsedlinu skalnatých hor s vysokými teplotami a množstvím nebezpečných

⁶⁰ Srov. ječení a hrozný hluk, který vydávají monstra v *Kronice o Bruncvíkovi*. (Bruncvík, s. 170)

hadů, lákající však drahými kameny. (srov. Milion, s. 151, III. díl) Další oblastí, jíž se kupci vyhýbají, pro přílišné vedro je země Kolyum. „*V téj vlasti pravá muka jest vydliti pro veliké horko, jenž tu jest, neb kdyby tam vajce v řeku neb v potok vložil, u malé chvíli velmi dobře uvře.*“ (Milion, s. 153, III. díl)

Exotické krajiny ve středověkém cestopise a fantastický prostor v rytířském románu, vyznačující se nejvýrazněji svou extrémní, někdy i neměřitelnou, vzdáleností od Evropy, byly budovány především na kontrastu dvou extrémů; prostoru hrůz, nebezpečí a utrpení, jejichž nejčastější charakteristikou je rozlehlost a nedozírnost, tvořilo protiklad uzavřené a přesně ohraničené místo hojnosti, ochrany a bohatství, rozkládající se na menší, omezené ploše reprezentované především ostrovy či městy. Konstituce exotického prostoru ovlivňují do značné míry topoi a motivy, které čtenáři očekávali. Někdy ale autoři nevykreslují krajinu tak černobíle; poušť, les, hory nemají předpoklad pro nebezpečné místo, zatímco město, ostrov, popřípadě zahrada nepřinášejí vždy klid a bezpečí. Fiktivní díla, Mandevillův cestopis společně s rytířskými romány, „mají fantasticko-dobrodružné ladění“ (Petrů, 1996, s. 41) a literární úsus se zde projevuje silněji. Marko Polo tíhne k dokumentárnosti, „prosazuje se didaktická funkce a deiktický diskurz.“ (Hrbata, s. 474) Exotický prostor autor líčí tak, jak ho viděl na vlastní oči, na informaci „z druhé ruky“ okamžitě upozorní. Přesto se zde objevují prvky, jež můžeme spojit s literární tradicí, například utopický prostor viděný v městě Kambala, poušť jako místo zlých duchů. Hlavním činitelem pro stvoření exotického místa i jeho obyvatel „pramení ze zmenšení nebo zvětšování reálného jevu“ (Petrů, 1984, s. 36), prostor, nebezpečný i líbezný, je nazírán spíše pomocí lupy, přes niž hory vypadají vyšší, města jsou rozlehlejší, obchodního artiklu je velké množství, apod. Jako významný konstrukční prvek ve vytváření exotického světa funguje pořadí, v jakém jsou jednotlivé motivy locus terribilis a locus amoenus řazeny a spojovány, a umístění prostoru na tehdejší mapu světa. Samotný popis a členění prostor nestačil k představě vzdálených krajů. Větší pozornost přitahovala exotická fauna a flóra a samozřejmě obyvatelé vzdálených míst.

4.2 Fauna a flóra

Vědění středověkého člověka o fauně a flóře vzdálených krajin bylo velmi omezené a souviselo s představami exotických, tedy východních krajin s blahobytem a odlišností. Základním pramenem flóry a fauny byl po celý středověk *Psysiologus*. Kompilační dílo více autorů, objevené ve 4. stol př. Kr., zobrazuje veškeré rostlinstvo a zvířectvo, ve středověku bylo doplněno kresbami, které však „měly jen málo společného se světem přírody a byly výplodem fantasmie.“ (Antonín R., s. 9) Částečnou vědomost o Středomoří a Blízkém východě přinesly křížové výpravy a svaté poutě, koření a některé druhy ovoce přiváželi obchodníci z Indie. Cestovatelé se často potýkali s problémem pojmenování neznámé plodiny či zvířete, přirovnávali je nebo přímo pojmenovávali názvy živočichů skutečných nebo mytických, proto „musíme vždy pečlivě zvažovat, zda v daném konkrétním případě jde o jev spadající do oblasti mýtu, nebo o reálnou skutečnost.“ (Petrů, 1984, s. 16) Exemplárním případem je Polův jednorozec, který „*srst má jakžto byvol, ale nohy jako slon a hlavu má jakžto vepř [...] v blátě rád bydlí jako svině a jest to zvíře mrzké Prostřed čela roh má jediný, hrubý velmi a černý.*“⁶¹ (Milion, s. 141, III. díl) Lze předpokládat, že rytířský román, určený spíše pro pobavení čtenářstva, k němuž tihne i Mandevilla, uzavřený v ustálených geografických a kosmologických představách středověku (Hrbata, s. 473), bude mít poměr reality a fantasmie rozdílný oproti „dokumentárnímu“ Milionu, snažícímu se realisticky zachytit viděné.

4.2.1 Reálná fauna a flóra

V rytířském románu se s popisem fauny a flóry setkáme pouze okrajově, detailní druhové odlišení rostlin a živočichů neměl na děj vliv. Reálná příroda je konstruktivním prvkem především výstavby locus amoenus. V zahradě „*nalit' ovoce všeho, / i kmen dřeva bylo každého, / cedrus, palma i oliva, / dřevie veliká odiva, / žizeň ovoce dobrého, / k tomu ptacstvie všelikého.*“ (Vévoda Arnošt, s. 104, verš 2869 až 2874) Přesný údaj o druzích nalézáme pouze tří stromů, spjatých se symbolikou ukřižování Krista. (Slanař, s. 281n) Představu přírody může navodit i krásná louka, na níž přistanou Arnošt a jeho druhové, autor však zůstává jen u prostého označení prostoru bez jakéhokoli popisu. V *Kronice o Bruncvíkovi* se reálná příroda neobjevuje vůbec, alegorický význam znemožňuje přítomnost reálnějších jevů, pozornost je soustředěna na fantastické tvory, metaforami nepoznaných

⁶¹ Eco v návaznosti na mýtus o jednorozci (obvykle měl podobu bílého koně se spirálovým rohem na čele, který se falšoval předním řezákem vorvaně), ohočitelného jedině čistou pannou, k tomu vtipně glosuje: „Jinými slovy: neposílejte mu děvčata, nebo skloní hlavu a probodne je rohem. Je to smutné, ale je to tak.“ (Eco, s. 84)

přírodních sil. (Kolár, s. 79) Jedinými reálnými živočichy jsou v celém příběhu hadi a ještěři, služebníci draka Basiliška, přerůstající však do obřích rozměrů.

Cestopis, tíhnoucí k zobrazení přímé skutečnosti, musel popisovat exotickou přírodu takovou, jaká je. Přesto se jeho autoři zcela neoprostili od letité tradice pohledu na svět, v jejich zprávách se tak „odráží skutečnost zachycená prostřednictvím těch pojmů a konceptů, které byly jejím pozorovatelům známy.“ (Rozehnalová, s. 241) Tak Marko Polo, doslechnuv se na Madagaskaru o velkém ptáku, jehož „*peřie jednoho křídla na dvanáste kročejí dli*“ (Milion, s. 158, III. díl) a jenž slona dokáže ulovit do pařátů, považuje jej za bájného Noha⁶². Upozorňuje však na svůj omyl a přijímá objektivní skutečnost, že tito ptáci nemají „*žádného podobenstvie zvierčieho*“ (Milion, s. 159, III. díl), a tudíž o ptáka Noha nejde. Nemůžeme ale tvrdit, že v jeho existenci přestal v tu chvíli věřit. Polo ve své zvědavosti a zaujetí pro objektivní vyličení „zázraků skutečnosti“ se snaží popsat rostliny i zvířata co nejpřesněji a přiblížit je známým tvorům. „Obecně platí, že slovem vyjádřenou skutečnost lze převést do vizuální skutečnosti obrazu na základě jejího srovnání s tím, co jsme již někdy viděli.“ (Bartlová, s. 140) Největší zájem má o hospodářské plodiny a exotické ovoce, vhodné k obchodu, domestikované živočichy, sloužící jako zdroj obživy, a samozřejmě o zajímavá a neobvyklá zvířata, především ptáky a savce. V prvních částech cesty, tj. říši chána Kublaje a střední Asii, se nacházejí zvířata vesměs podobná evropským, jejichž jedinou odlišností je jejich množství a velikost, narůstající do gigantických rozměrů (srov. Petrů, 1984, s. 36), a to v případě zvířat užitečných i těch nebezpečných, korespondující jak s představami o hojnosti, tak s vykreslením nebezpečného Východu. Polo však žádný údiv už neprojevuje, protože „viděl toho tolik, že se už ničemu nediví.“ (Eco, s. 85) S klidem tedy popisuje:

„Berani neb skopcové jsou tam tak velcí jako oslové [...] že často některý váží třicet liber.“ (Milion, s. 42, I. díl, 22. kapitola)

„...také tu nalezneme škopy velmi velké, mající rohy velké, na šest pídí dlouhé neb na čtyři neb nejméně na tři, z nichžto mýsy dělají nebo jiné náčiní, a také pastěře tu z těch rohuův (zavírají) sobě domky.“ (Milion, s. 52, I. díl, 37. kapitola)⁶³

⁶² Srov. Mandevillův popis ptáka Noha. (Mandevilla, s. 156, 110. kapitola)

⁶³ Praktické využití zdůrazňuje reálnost existence dané entity. Srov. využití pařátů ptáka Noha u Mandevilly (Mandevilla, s. 156, 110. kapitola)

„Tu jsou bažantové dvakrát větší než u Vlašitech a mají ocasy deset neb devět píedí dlí.“ (Milion, s. 72, I.díl, 63. kapitola)

„V téj zemi [Karayam] hadové jsou velmi velicí, mnozí z nich jsou dlí na deset kročejí a tlustí deset píedí, a ti jsou nejvšščí. [...] Hlavu velikú má a oči veliké jakžto dva pecny veliká, ústa tak veliká má, že by jednoho člověka dobře pozřel a zuby velmi velikej.“ (Milion, s. 109n, II. díl, 39. kapitola)

Největší množství exotické fauny a flóry nachází v Indii a Indonésii. Nadbytek ovoce, vína, pepře, skořice a dalšího koření, *„jehož jsmý podobnosti my zde nikdy nevidali před mořem“* (Milion, s. 140, III. díl), na indonéských ostrovech souvisí s možnou snahou vzbudit zájem o plodné a bohaté kraje a přilákat sem kupce. (Petrů, 1984, s. 42) Sám zkoušel všechny neznámé plodiny ochutnávat, jedl chléb ze stromové kůry, pil „víno“ připravované ze šťávy kmene rostliny podobného révě, dokonce si do Benátek odvezl sazenice rostliny, nesoucí ovoce zvané bryci, a snažil se je pěstovat v Evropě, *„ale protože k nim musí býti velmi horká vlast, nemohly vzníti.“* (Milion, s. 143, III.díl) Stejně tak v Indii neumějí chovat koně, zde narozená hřibátka mají *„nohy všecky špatné a křivé, takže se k jjezdě nehodí.“* (Milion, s. 149, III. díl)

Bizarní zvířata, evropským málo podobná, objevuje už na cestě po pevnině. Nejprve se setkává s „kočkou“, mající místo krve pižmo, v zemi Mongolů pak chovají slepice, *„které srst mají jako kočky a všickny jsou černé barvy.“* (Milion, s. 131, II. díl)⁶⁴, v Indonésii vidí různé opice, z nichž *„jedny jsou maličké, majíce tvář lidskou, i na jiných údech také velmi jsou člověku podobny.“* (Milion, s. 141, III. díl) Popisuje pak zvyk místních obyvatel zdobit a upravovat jejich srst a prodávat je kupcům jako maličké človičky. Opravdovým rájem zvířat je největší ostrov na světě Madagaskar, kde najde se velké množství slonů, velbloudů, lvů i levhartů, srn, koz, ptáků. Nepodobnost zvířat i rostlin pak sám Polo svádí na jiné podmínky, exotická fauna a flóra je plně spojena se zdejším prostorem, nelze ji přesadit do Evropy, a naopak (neschopnost Indů chovat koně).

Mandevilla v návaznosti na prameny, z nichž vycházel, přebíral mnohé poznatky o reálné fauně a flóře, většinou však mají zvířata i rostliny spojitost se zázračnem. V první části, putování do Svaté země, tak najdeme jablka z Ráje, rostoucí po stu na

⁶⁴ Srov. Mandevilla, s. 120

jedné větvi, Adamova jablka, rodící se již z jedné strany nakouslá, fíkovníky bez listů. (srov. Mandevilla, s. 49) Stromky s drahým balsámem smí pěstovat pouze křesťané, „*a ktož ty stromy obdělává kromě křesťanův, tehda zjalovějí, nebo zplanějí, nebo uschnou. Tak pravie sami pohané...*“ (Mandevilla, s. 49) Na Sicílii zase hadi rozhodují, zda je dítě nemanželské, či nikoli. (srov. Mandevilla, s. 52) Na hoře Membre stojí pak dub, „*jako svět starý, neb jest s jiným dřevím na počátce světa stvořený*“ (Mandevilla, s. 62), který uschl při Kristově umučení. Naproti tomu přináší informaci o rostlině aloe, užívané v lékařství a rostoucí na březích Nilu nebo o využití holubů pro předávání zpráv. S postupem cesty do „bílých míst“ mapy světa se autorova fantazie, stejně jako v případě lidí, rozvíjí a vytváří vlastní prapodivné tvory. Mezi ně míchají i zvířata, sice bizarně vypadající, ale reálně existující. Exemplárním příkladem je popis krokodýla, označený jako jedna ze saní (Mandevilla, s. 156), nebo žirafy, samozřejmě potvrzený vlastní zkušeností. Pro umocnění dojmu Mandevilla značně přehání velikost líčených živočichů:

„A ta zvierata nejsúť mnoho menšie nežli koni, ale hrdlo každého jest dobře dvúdcát loket vzdéli, a zadekt má jako jelen. A to zvieré, kdyžť pod horú jde, často svú hlavu nad horu zvede; a jáť sem býval na vysokých domiech, a to zvieré stálo na zemi, a druhdy vskytlo svú hlavu vysoko do okna.“ (Mandevilla, s. 157)

Pokračuje-li pak v popisu zvířat žijících pouze ze vzduchu⁶⁵ a měnících barvy, myšmi velkými jako psi, ježků velikosti svině⁶⁶ či netopýrů zvících berana, není pochybností o jejich existenci. Hranice mezi tradičními fantastickými tvory, výtvoři samotného autora a bizarně popsanými, ale skutečnými zvířaty se stírá, jsou proto vnímána jako stejně věrohodný fakt.

4.2.2 Fantastická fauna a flóra

Široký a ustálený repertoár fantastických zvířat a rostlin, pocházejících z antického dědictví, pohanské i křesťanské mytologie, dával autorům velkou možnost výběru. Každý tvor navíc měl i svůj symbolický význam, dodávající dílu další rozměr. Zvláště jsou využity v alegorické Kronice o Brunvíku, na fantastických tvorech přímo vystavěné. Drak Basilišek, pták Noh i saň bojující se lvem, mající v syžetu zásadní funkci, zůstávají přesto bez bližšího popisu; v případě ptáka Noha se odvolává na jiné prameny, zmiňující, „*že ten každý pták jest tak silný, že na každý paznecht muož*

⁶⁵ Srov. husy krmené pouze větrem na pobřeží Anglie v Cestě pana Lva z Rožmitálu z Čech až na konec světa Šaška z Bířkova.

⁶⁶ Mohlo jít o popis dikobraze.

jeden kuoň vzieti, a tak veľiký, že z jednej hory na druhú kročí.“ (Brunčvík, s. 168)⁶⁷ Naproti tomu podrobně líčí monstra, hlídající brány hradu krále Basiliška, lze tedy předpokládat, že pro tyto nepřátelské strážce, jejichž děsivost se stupňuje s blízkostí jádra hradu, si vytvořil autor vlastní příšery. U první brány do Basiliškova hradu bojuje se zvířaty zvanými monetrus; „*veliké potvory to biechu, nebo každá mějiše hlavu jako člověk, tělo jako kuoň, ocas jako svině.*“ (Brunčvík, s. 171), u druhé brány zabijí potvory glato, mající „*dva rohy na dva lokty dlúhá, ostrá jako břitva*“, jimiž „*ta zvěř i podnes, když se s kým svadí, jedním rohem seče a druhým na hřbet položí [...]* To zvieře nebojí se nic jiného než červené barvy“ (Brunčvík, s. 172); u třetí brány se utkává se strašlivými sidfory, kteří „*takových srtsí biechu jako nedvěd a rohy jako d'áblové mějichu a zuby česné jako konské. A každé z nich ústa převeliká mělo, že pojednú člověka pohltilo. Těch zvieřat všecika jiná zvieřata zemská i morská se báchu.*“ (Brunčvík, s. 172) Příliš se svou podobou neliší ani král Olibrius a jeho družina. Tato monstra, sloužící draku Basiliškovi, jsou striktně označována jako „zvieř“, „zvieřata“, naproti tomu o nic méně bizarní dvořané, z nichž „*jedny o jednom oce a jiné o jedné noze a mnozí rohatí nad očima, jiné o dvou hlavú, jiné s psíma hlavama, jiné polovice šedivé a polovice bílo, jiné herbovaté jako velblúdové...*“, a sám král, „*mějiše oči napřed i nazad a prstuov na každej noze 18 i na rukú tolikéz.*“ (Brunčvík, s. 170), děsící Brunčvíka, si stále udržují víceméně lidskou podobu a jsou nazýváni lidmi. Roli zde hraje rozdíl ve funkci syžetu příběhu, zatímco drak Basilišek funguje jako nepřítel-škůdce, dvůr krále Olibria naznačuje místo kursoasie a král s rytíři, i když s exotickou visází, nemohou být označováni za zvířata. Setkání se všemi fantastickými zvířaty je doprovázeno vždy velkým křikem a hlukem.

Reálný prostor, zobrazený v cestopisech, Mandevillovi nebrání udivovat své čtenáře osidlováním skutečných oblastí fantastickou faunou a flórou, jíž líčí do nejmenších detailů. Využívá jednak repertoár známých a vžitých tvorů, jednak si vytváří vlastní imaginární zvířata i rostliny, obvykle metodou zvětšení, zmnožení končetin a spájení různých částí zvířecích těl.⁶⁸ Charakteristickým znakem pro jeho popisy je kumulování prapodivných tvorů na jedno místo, zvláště ve druhé a čtvrté, tedy více fantastické části. Prvního fantastického tvora potkává hned dvakrát v Egyptě, je jím bájný pták Fénix, přilétající do města Heliapole, aby zde po třech dnech od svého samoupálení vstal z popela. Jeho popis koresponduje s tradičním

⁶⁷ Srov. Milion a Polovy ptáky z ostrova Madagaskar (s. 158n)

⁶⁸ V antické mytologii šlo o postup velmi častý, například sfinx, napůl lev, napůl žena, hydra, ...

obrazem: „*A jestiř málo větří nežli orel, a mář jako zlatú korunu na hlavě, hrdlo řluté lesknaté, ocas pruhatý a biely napřieč s červenými pruřky, a brky a křídle jsú ohnivé barvy, chřbet modrý*“ (Mandevilla, s. 48, 21. kapitola), symbolisující neposkvrněné znovuzrození bez hřichu a související s křesřanským významem barev i s orientální funkcí ohně jako očiřtného prostředku.⁶⁹ Dalřím ptačím tvorem, sídlícím daleko na východě, je Noh, jehoř „*předeck jest ptačí a zadek jako lvový, a paznohtové jsú jako voloví rohové; a dělajř z nich osudie ku pití [...] A péro jedno z křídla jeho, kdyř na dvé rozřtěpeno bude na děl, tehda z kařdé poloviece bude dobré a veliké lučiřtě, jichř v té zemi obecně pořívajř...*“ (Mandevilla, s. 146, 102. kapitola) Praktické využití určité časti řtla je věrohodným důkazem jeho existence. Na rozdíl od Polova „Noha“ neunesl slona, ale pouze vola, blíží se tedy spíše k svému obrazu v Bruncvíkovi a Arnořtovi. Zatímco Polo pouříval mytického jména pro označení skutečného zvířete (jednorožec-nosorožec), podle Eca se doslova snaží uvést na pravou míru zkreslené informace o exotice (Eco, s. 84)⁷⁰, Mandevilla zvolil opačný postup, kdyř například popisuje dravé zvíře zvané ipotamias, pravděpodobně míněný hippopotamus, vykresluje jej jako kentaura, napůl člověka a napůl koně, řijícího jak ve vodě, tak na souři. (Mandevilla, s. 146, 102. kapitola) Jindy projeví autor neuvěřitelnou míru střízlivosti, kdyř o existenci slunečních a měsíčních stromů alibisticky prohlašuje, že „*sem já nebyl u těch stromů.*“ (Mandevilla, s. 160, 113. kapitola)

Rytířský román vyuřívá reálná zvířata a rostliny ve svém syřetu jen sporadicky jako součást toposu (Curtius, s. 99), až na výjimky je přesněji nespecifikuje, spokojí se s obecným konstatováním o louce, ptactvu, stromech. Fantastická krajina, oddělená od reálného řveta, je osídlena pro ni charakteristickými tvory, zvířaty i lidmi, odlišujícími se od těch „normálních“. Vystupovaly především jako složka nepřátelského prostoru, s nímž se musí hrdina vypořádat (řmahelová, s. 103), autoři proto zdůrazňovali především časti řtla nebezpečné hrdinovi. V cestopisech, realisticky líčící skutečnost, se autoři na popis zvířat a rostlin zaměřili více. Exotické krajiny osidlovali jak zvířaty skutečnými, tak fantastickými, jejichř popisy se však příliš neliři.

⁶⁹ Modrá symbolisovala čistotu a věrnost, červená krev a utrpení, ale také řár lásky, řlutá slunce, mládí a sílu, docílení tuřeb. Znovuzrození Fénixe bylo spojováno s Kristovým zmrtvýchvřtáním. (Antotnín R., s. 18)

⁷⁰ Podobně upravuje obraz salamandra, považovaného za zvíře podobné mlokovi, u Mandevilly velikosti kozy, řijícímu v ohni. Polo píše o látce, nazývané stejným názvem, říž oheň neuškodí, „*ale o tom hadu, o salamandru, o němř pravie, že vřdy v ohni bydlí, nic jsem neslyřal v těch krajínách na vřchod slunce...*“ (Milion, s. 60, 47. kapitola)

4.3 Exotiční lidé

Největší zvědavost vyvolávali samozřejmě obyvatelé exotických krajin. Otázka, zda v odlišné krajině mohou žít stejní lidé jako my, stále lákala. V rytířském románu, posílajícího hrdinu do oblastí fantastických byla přítomnost podivných lidských monster evidentním faktem; hrdina se v tomto prostoru musel stýkat jen s tvory odpovídající svou neobvyklou podobou svému prostředí. Role se zde obrací, neboť hrdina se sám stává bizarním zjevem, budícím údiv u místních obyvatel (srov. Vévoda Arnošt, s. 143n, verš 4277 až 4283) Cestopisy, přinášející zprávy o východních zemích, kde se podle představ blahobyt a bohatství stejně jako pohanské uctívání model zrcadlil v podobě lidí, podtrhnout odlišnost obyvatel od Evropanů v jejich zvycích, rituálech i přístupu k tělu.

Středověký vztah k tělu byl přímo nepřátelský. Křesťanství jej nazíralo jako vězení Duše, zabraňující jejímu spojení s Bohem. Cestou k osvobození Duše se stala askese, potlačení tělesných potřeb a vášní a jejich projevů. Zdůrazňuje se odříkání, půst, odsuzuje se bezuzdnost, mlsnost a chlípnost. (srov. Le Goff, 2006, s. 33nn) S tím souvisí i odsuzování gestikulace, grimasy a nadměrný hluk, vše bylo označováno za chaos a hřích. Také žena se ve středověku dostala do podřadné pozice, zcela závislé na muži.⁷¹ Byla vnímána jako nástroj ďáblův, svádějící muže ke hříchu, a odsouvá se na okraj společnosti, stejně jako Židé. Postoj k cizinci pak vyjádřil Le Goff slovy: „Cizinec či neznámý je pro středověk netvorem, jehož lidské rysy se mísí s rysy zvířecími“ (Le Goff, 2008, s. 352), což se samozřejmě projevilo v literatuře.

Na Východ, opředeném tajemstvím a fantastickými příběhy, zděděnými z antiky, se promítaly sny a fantasmie jak o ideálních zemích blahobytu, tak o nebezpečí, číhajícím na křesťanského poutníka. Orient, diametrální protipól křesťanské Evropy, byl považován za místo chaosu, zvrácenosti, pohanství a jeho obyvatelé za hříšníky; deformace morální se pak promítaly do tělesných modifikací⁷², signalisujících krom „havadského žití“ především odlišnou víru. (Le Goff, 2005, s. 190) Scheinostová spojuje popis východních zemí s tzv. karnevalovou kulturou středověku, obracející řád světa vzhůru nohama, sloužící jako alternativa k „našemu“ žití.⁷³ (Scheinostová,

⁷¹ Postavení žen souviselo jednak se způsobem jejího stvoření, vznikla až druhotně z mužova žebra, jednak ze svedení muže ke hříchu.

⁷² Scheinostová: „Monstra se, jak vidíme, na Východě nemohla nevyskytovat.“ (s. 160)

⁷³ Mandvillovu cestu vykládá z filosofického pohledu jakožto očistnou cestu středověkého Evropana. S Eduardem Petrů můžeme konstatovat, že cestopis má zcela afirmativní hodnotu, slouží tedy k utvrzení se správnosti křesťanského řádu světa. (Petrů, 1995, s. 126)

s. 168n) Nelze se tedy divit, že popis podivných podob lidí a jejich šokujícího způsobu života přitahoval pozornost čtenářů nejvíce. Autoři středověkých cestopisů, potažmo jiných žánrů s tematikou cest v exotickém prostoru, jim vycházeli vstříc. Repertoár anomálií mohl vycházet do značné míry z postižení mrzáků, stojících na okraji středověké společnosti. (Scheinostová, s. 160) Nejčastěji se jako projev obludnosti využívala změna rozměrů těla, absence některé z jeho částí, její enormní zvětšení, přesunutí na jiné místo, než je obvyklé. Výjimečným nebylo ani spojení lidského a zvířecího těla. (srov. Le Goff, 2006, s. 111) Přesto nemůžeme tvrdit, že všichni obyvatelé východních, potažmo fantastických zemí, museli být nutně příšerami.

4.3.1 Obludy a fantastičtí lidé

Obludy a lidská monstra se v literárním prostředí objevují již od antiky, „*ale ve středověku se obzvlášť množí.*“ (Le Goff, 2006, s. 110) Jejich největším rejdištěm se stávají ostrovy Indického oceánu, kam je usazuje jak Mandevilla, tak i Marko Polo, ačkoli ten zůstává o poznání strážlivějším. O prvních podivných lidech, „*jenž ocasy mají jako psi dlouhé na pied*“ (Milion, s. 143, III. díl) se dočítáme až v poslední části cestopisu, když je autor situuje do hor na indonéském ostrově. Jestli je opravdu spatřil či jen o nich slyšel, nezmiňuje, v jejich existenci však bezpochyby věřil. Vzápětí přidává i popis ostrovních lidí, jež „*modlám slúží a velmi hovadsky bydlé; a jsú lidé divocí a velmi krutí ... jsú velmi nesliční, neb hlavu jako psi mají, zuby a oči k psóm podobné.*“ (Milion, s. 144, III. díl) Je nabitelní, že se u nich objevuje i kanibalismus.

Mandevilla naopak fantastickými lidmi nikterak nešetří. Podivné tvory potkává již na své cestě po Svaté zemi, jejich počet se pak zvětšuje na ostrovech Indického oceánu, kde Mandevilla často kumuluje nejrůznější tělesné anomálie do jedné kapitoly. Autor postupuje pozvolně, začne líčením podivuhodných zvyků, jakými jsou sebeupalování vdov, přechází k národu, jehož příslušníci si na usmířenou navzájem pijí krev nebo pojídají maso zesnulého příbuzného, sice šokující, ale pravděpodobně reálně podložené obyčeje související s primitivními kulty. Celá část graduje ve dvou kapitolách hemžící se jen fantastickými monstry. Na jednom z ostrovů království Doden „*jsú ti velicí obrové, a majíť jedině hrozné oko na prostredce čela*“, v jiné části žijí „*lidé bezhlaví, a mají oči na ramenú a mají usta na prsiech a ta jsú způsobena jako podkova*“, dále tu bydlí „*lidé, ještoť také hlav nemají a mají oči i usta szadu na plecí*“ nebo takoví, „*kteřížto ani oči ani nosa nemají, ale mají desknatú tvář jako taléř, a miest očí jsta dvě dieře malé, amají usta jako rozsedlinu naprieč*“. Za neošklivější však platí ti, „*jimžto dolejší pysk tak dlúhý jest, že všicku tvář jím*

přikrývají, když spie.“ (Mandevilla, s. 115, 79. kapitola) Dále se na ostrovu objevují trpaslíci, lidé-kentaury, androgyni a mnoho jiných, „*neb tak bezčíslná rozličnost tvárnosti doličuje nemylnost, nevýmluvnú múdrost a moc Pána Stvořitele.*“ (Mandevilla, s. 116, 80. kapitola) V následující kapitole, v níž se poutník blíží Kataji, se mihne zmínka o lidech se psí hlavou, oplývajících věrností a bohabojností, pak následují už opět „normální“ lidé. Další obludné tvory roztrušuje po různých místech, která za svou cestu „navštívil“. Vždy je však spojuje s prostředím edenického ostrova či naopak neúrodné pouště, prostory tajemnými, v nichž se výskyt prapodivností předpokládá.

Podobná lidská monstra potkává i Vévoda Arnošt, vstupující dokonce do služeb krále národa jednookých Tygropidů.⁷⁴ Každý obyvatel té země „*jedno oko každý jmějieše, / a to v čele stáše jemu, / velikými i malému, / podle sokolového hniezda / u každého jako hvězda...*“ (Vévoda Arnošt, s. 142, verš 4225 až 4229) Přes prapodivný zjev chovají se k příchozím podle dvorského kánonu, Arnošta i jeho druhy hrabě i král obdarují oblečením (srov. Le Goff, 1998, s. 150), což sám autor zdůrazňuje slovy: „*Jakž velmi nesličný bieše, / však k nim přeštědre činieše / a všem svým lidem rozkázáše / a při své milosti prikázáše, / aby jich poslišni byli/ ...*“ (Vévoda Arnošt, s. 143, verš 4253 až 4257) Jako rytíř vstupuje do služeb krále a bojuje proti jeho nepřátelům, za což si vyslouží obdiv a úctu všech obyvatel⁷⁵. V bitvách se střetává s dalšími prapodivnými lidmi, nepřáteli Tygropidů, ničícími jejich zemi. Nejprve bojuje s národem Blatfúsů s jedinou širokou nohou, díky níž „*kdyžkolivěk je honiechu, / po bahnách jako letiechu*“ (Vévoda Arnošt, s. 146, verš 4366n)⁷⁶, poté se střetává s lidmi, jež „*uši přeširoké mají, / jimižto tělo odievají*“ (Vévoda Arnošt, s. 151, verš 4529n), největší boj, při němž využije jako strategický bod les, svádí s obry ze země Kananea, dosahující výšky stromů. Malým intermezzem se stává kratochvilná výprava na ostrov Pygmenů, malých pidimužků, nesoucí v sobě znaky pohádkovosti.⁷⁷ Arnošt pomůže človíčkům odehnat ptáky, kteří sužují jejich zemi, a má být zvolen jejich králem. Z každého střetnutí si jako suvenýr bere jednoho či dva

⁷⁴ Zajímavé by bylo zjistit motivaci autora k výběru jednookých lidí jako přátelského národa, přijímajícího Arnošta. Hypotézy mohou vycházet z antického dědictví i ze skrytého smyslu náboženského. Je také možné, že jednookost nebyla ve středověké hierarchii zmrzačení příliš velkým handicapem.

⁷⁵ Zde se děj přibližuje jak Mandevillovi, vstoupivšího do služeb sultána, tak Polovi, který kromě pozice posla také pomohl chánovi s obléháním města svým nápadem s použitím v Kataji neznámých praků.

⁷⁶ Srov. Mandevilla, s. 101, 68. kapitola

⁷⁷ Z hlediska typologie pohádky jde o klasický syžet, kdy příchozí hrdina odstraní škůdce, sužující bezbranné království, a je odměněn královskou korunou; podobně v antických bájích (srov. například Théseus a Minotaurus, Oidipus a Sfinx).

příslušníky podivných národů, kteří jej pak následují přes bitvy ve Svaté zemi až na císařský dvůr, s výjimkou Blatfúsů, jenž zemřou po cestě, „*neb je vedl zdaleka s sebou*“ (Vévoda Arnošt, s. 184, verš 5739), a samozřejmě přátelských Tygropidů. Hrdina zde dokazuje své rytířské schopnosti v boji i manskou oddanost panovníkovi bez ohledu na bizarnost svého okolí, naopak do něj po čase zapadá, dokonce autor explicitně zdůrazňuje, že se Arnošt naučil jak zvyky, tak jazyk místních obyvatel. (Vévoda Arnošt, s. 145, verš 4325)⁷⁸

Zvláštní postavení v celém příběhu pak mají „nosářové“, sídlící na bohatém ostrově Cypra. Spájejí v sobě podobu člověka a zvířete, respektive ptáka, že „*nepodobní lidé byli*“ (Vévoda Arnošt, s. 107, verš 3003) Jejich pokřivená a dlouhá těla korespondují s jejich chováním (srov. Thomas, s. 174) i pohanskou vírou; Arnošt přímo Venclovi říká: „*Slýchal-lis lidi také, / by měli hrdla, nosy také, / jakžto tito lidé mají? / Vždyť mi pohané zdají.*“ (Vévoda Arnošt, s. 108, verš 3006 až 3009) Do kontrastu staví autor i honosnost oblečení těchto řeřábů, zvláště jejich krále, který je líčen stejně podrobně jako bohatství jeho hradu, s jejich zobáky⁷⁹ a skřehotavým hlasem.

„Hedbábnúť košili vzechu/ v tuť jej najprvé oblečechu. / Zlatem bieše prošívaná, / tkanicemi obkladená. /... / V suknici jej oblečechu na to, / anať stkvie se jako zlato, / tkanicemi ošívaná, / prebohatě obdělaný /všecka do drahého kamenie, / jehož v těch zemiech nenie. / ... / Téhož nohavice jmějieše, / jakž jemu všecko slušieše, / s drahým kamením vzdělané, / ryzím zlatem osnované. / A zlaté třevíce jmějieše, / to jim nejdívněji bieše. / Pás mu vzechu okovaný, / vešken své drahým zlatem tkaný. / Ten od drahého kamenie / jmějieše své orášlenie, / neb ničímž pobiján bieše, / jedno drahým kamenín se stkvieše, / což kde bylo najdražšieho, / a na svete slovutnějšieho/ ... / Hrdlo bielé a tenké jmějieše, / jako snieh bělostí se stkvieše. / Kromě nos jeho nešlechtiše, / nebo řeřábový bieše.“ (Vévoda Arnošt, s. 110, verš 3064 až 3103)

Tento obraz můžeme srovnat s popisem indického krále z ostrova Maabar v Polově Milionu, jehož hlavní anomálií je nahota a předpokládatelná tmavá pleť: „*Těž král toho království nah chodí, než na hrdle zlatú halži, safíry, smaragdy, rubíny a*

⁷⁸ V porovnání s Bruncvíkem, jehož fantastická monstra oslovují přímo, projevil autor velkou míru realismu, když zauvažoval nad odlišným jazykem a potřebou jeho ovládnutí. (srov. Milion, s. 32, 11. kapitola, I. díl)

⁷⁹ Slouží zde jako falický symbol uklování princezny je metaforou sexuální zvrácenosti obyvatel spojené s prapodivnou visáží. (Srov. Le Goff, 2005, s. 190; Scheinostová, s. 160)

jiným drahým kamením všudy přikrytú, a ta hlaže jest velmi drahá. Takéž na jeho hrdle visí šňóra hedvábná, na níž jest sto a čtyři kamenův drahých,... U prstův také možních i na ruce nese král drahé kamenie.“ (Milion, s. 146, III. díl) Enormní zdobení těla a okázalé ukazování bohatství neodpovídala uměřenosti středověkého člověka, vychovávaného ke skromnosti.

V Kronice o Bruncvíkovi mají fantastičtí tvorové mimo funkci vytvářet exotický prostor především alegorický význam. První bytost, mořskou pannu Europu⁸⁰, náhodně potkává na ostrově Zelator, analogicky k ní vystupuje v příběhu princezna Afrika, zakletá dcera krále Olibria s hadími ocasy místo nohou. Jejich těla jsou popisována po částech rozloženě:

„A když jednu uda se jemu samému po té hoře jezdit i procházeti se, uzře jednu panenskú hlavu a ruce a ostatek všecko ryba. Ta jest slúla Europa.“ (Bruncvík, s. 167)

„A když přijídiechu na ten palác, uzře Bruncvík pannu velmi krásnú. Její hlava a ruce až do pasu, a ocasové hadoví dva miesto noh nie biechu.“ (Bruncvík, s. 172)

Obě dívky také oslovují hrdinu jako první, zatímco Europa okamžitě z příběhu mizí, Afrika sehrává důležitou roli, stává se Bruncvíkovou odměnou i vězňem. Kolár soudí, že právě dvojice Europa - Afrika dodává postavám alegorický příznak, zastupující dva ze známých kontinentů.⁸¹ (Kolár, s. 72) Dalšími fantastickými postavami jsou král Olibrius a jeho dvořané, podobající se lidem z Mandevillova cestopisu či Vévody Arnošta; *„jedny o jednom oce a jiné o jedné moze a mnozí rohatí nad očima, jiné o dvou hlavú, jiné s psíma hlavama, jiné polovice šedivé a polovice bílé, jiné herbovaté jako velblúdivé, jiné jako lišky červené.“ (Bruncvík, s. 170)* Astriolové-nevidomci a Azmodeové-ďáblové jsou charakterisováni již svým pojmenováním. S jednotlivými fantastickými lidmi se zde také spojuje velký hluk, trubení a bubnování, vyvolávající v Bruncvíkovi strach, podtrhující nebezpečí místa.

4.3.2 Reální lidé

Exotický či fantastický zjev nemusí nutně souviset jen s deformacemi těla, k vytvoření zvláštní, odlišné bytosti stačí pouze odlišná barva pleti, odsuzující k nerovnoprávnosti s Evropany, Le Goff přímo mluví o středověkém rasismu. (Le

⁸⁰ Její jméno navádí na antickou postavu princezny unesené bohem Diem na Krétu.

⁸¹ K tomu se váže i pojmenování ostrova draka Basiliška Arabia.

Goff, 2006, s. 111) Dalším faktorem, degradujícím východní obyvatele jsou jejich zvyklosti, rituály, nahota, náboženství a morálka, jejichž líčení sloužilo v cestopisech k zobrazení odlišnosti spíše než bizarní tělesné proporce. Křesťanská Evropa se svým řádem stala měřítkem, s nímž byl Orient poměřován.

Základním kritériem, nikdy neopomenutým v Polově cestopisu, je vyznání obyvatel popisované země. Jako křesťan se samozřejmě stavěl odmítavě k jinověrcům, do objektivnosti problesklo vlastní hodnocení. V zemi Tymochaym například uznává, že muži „*jsú slišní a krásní a ženy ještě kraššie. Ale všichni sě Machometovi modlé.*“ (Milion, s. 46, 27. kapitola), což je v očích snižuje na úroveň hříšníků. Ušlechtilost bojovníků i krása žen je zastřena jejich bludnou vírou. V zemi Formosa, kde lidé „*jsú černí a Machometovi sě modlí.*“ (Milion, s. 43, 23. kapitola), přímo spojuje vyznání s barvou pleti. Polo nikdy nepodává teoretický výklad o náboženství, na rozdíl od Mandevilly, rozlišuje jen islám, ostatní vyznání a kultury shrnuje pod pojem modlosluhy, víru prezentuje na základě jejích praktických aspektů, zajímá se hlavně o pohřební rituály. (srov. Rozehnalová, s. 217) Upalování mrtvých, někdy společně s pozůstalým partnerem nebo služebníky, připisuje velké věrnosti a oddanosti panující v těch zemích. V království Var „*když umře král, tělo jeho spáliti mají ze obyčeje. Rytiešie ti, jenž jsp vždy před ním bývali a s ním jezdili, za živoa sě v oheň vrhú [...] že srkze to na onom světě budúcím jeho vždy tovarišie budú. Také když jiní mužie umrú tu v téj vlasti, mnohé jeho ženy dobrovolně do ohně skáčí za nimi, aby s nimi shořely [...] aby na onom světě byly opět jejich ženy. A kteréž to učinie, velmi je lidé chválí.*“ (Milion, s. 147, III. díl)⁸² Ještě hrůznější praxi provozují obyvatelé království Dragoian, kde „*modly následují [...] a lidé v něm divocí jsú.*“ (Milion, s. 142, III. díl) Své mrtvé zde pojídají, protože tvrdí, že by duše mrtvého trpěla, kdyby tělo shnilo a červy jej ohlodali.⁸³ U Tatarů odsuzuje podivný zvyk „svatby mrtvých“, kdy rodiče svobodného chlapce a dívky, jež zemřeli bez manželství, nechávají své děti oddat, „*velé lidst napsati pod obecného písarě rukú, a také na listech namalují pacholíka i děvečkum, rúcho, penieze i jiných potreb [...] Potom pak ten list i to malovanie na ohni spále, a tak jsú svedeni d'ábleském oslepením i mnie, by ti umrlí pojali sě na onom světě...*“ (Milion, s. 67, I. díl, 58. kapitola) Právě náboženské rituály nutí jinak objektivního Pola k hodnotícímu

⁸² Srov. Mandevilla, s. 105, 113. kapitola

⁸³ Srov. Lidé větší mrtvé na stromy, „řkúc, že jest mnohem lépe, že jich přátely ptáci snědie, jenž jsú boží anjelé, nežli črvové.“ (Mandevilla, s. 113n)

postoji, odsuzuje je za „slepotu pohanskou⁸⁴“, „d'ábelské oslepení“ nebo aspoň poznamená, že lidé „šeredný zákon“ nebo „učení ohavného Machometa“ drží (někdy ho označuje i za „přenešťastného“). Mongolská víra nese rysy modloslužebnictví, ačkoli i Polo věřil, že by mohli přijmout křesťanství. Kláštery s mnichy, kteří „*hlavy a brady sobě holé a rúcho nesú zákoničie*“ (Milion, s. 76, I. díl, 67. kapitola), pak můžeme považovat za projev buddhismu. Protikladnost Východu podtrhují indické modly, jejichž obrazy jsou černé, „*praviece, že všickni bohové jsú černi i všickni svatí,*“ analogicky „*všickni d'ábli jsú bílí.*“ S tímto kultem souvisí i černění těl místních obyvatel, kteří „*toho, ktož najčernější jest, mají za najkraššieho.*“ (Milion, s. 150, III. díl)

Podobný postup, presentace jinověrců skrze rituály, využil i Mandevilla, ten však ještě přidává i teoretický výklad o pohanských náboženstvích v posledních kapitolách. (srov. Mandevilla, s. 166 - 171, 118. - 121. kapitola) Největší pozornost věnuje samozřejmě islámu, jehož učení se v mnohém shoduje s křesťanstvím. Uvádí, že muslimové věří v Kristovu Boží existenci i jeho neposkvrněné početí, dokonce tvrdí, že „*ktož by jeho vieru držal a Machometovu vieru, mohl by dobře spasen býti...*“ (Mandevilla, s. 166, 118. kapitola) Jako křesťané drží velké nepřátelství vůči Židům, jež „*nenávidie veice nežli křesťanóv a drže, že jsú daleko nevěrnější nežli my... dějí, že Židé Judáše zahubili miesto Krista pro závist, a že by byli Machometovi též rádi učinili [...] Židé jsú najhorší lidé, neb jsú Boha zapřeli a nevěrie uplně...*“ (Mandevilla, s. 166n, 118. - 119. kapitola)⁸⁵ S tím koresponduje i pověst o dvou židovských národech, uvězněných v horách a střežených, „*neb jakž by vyšli ven, vešken by svět pohubili.*“ (Mandevilla, s. 145, 101. kapitola) Přes shodné prvky víry, dokonce explicitně přiznává, že islám vznikl smíšením křesťanství a judaismu, zůstávají muslimové pro Evropany pohany a nepřátelé. Ostatní jinověrce shrnuje pod modloslužebníky, modlící se slunci, měsíci, hvězdám nebo tomu, „*což je ten den potká.*“ (Mandevilla, s. 171, 121. kapitola)⁸⁶

S náboženstvím souvisí i podoba lidí a jejich chování. Vévoda Arnošt poznává pohanství Řeřábů už z jejich vzezření, potvrzuje si jej pak z jejich chování vůči

⁸⁴ Srov. Nevidomci v Bruncvíkovi. (s. 176)

⁸⁵ Odpor středověku vůči Židům vrcholící opakujícími se pogromy souvisely především s náboženskými otázkami, Židům se kladla vina za ukřižování Krista, za což byli vyhnáni a odsouzeni k životu na okraji společnosti. Postavy Židů v literatuře měly vždy záporné konotace, vystupovaly jako nepřátelé křesťanů, Ihářů a bezbožníků. (Srov. Le Goff, 2008, s. 347n)

⁸⁶ Srov. Milion, s. 140, III. díl

princezně. Kromě náboženství si Polo i Mandevilla všímají především kanibalismu, nahoty, vztahu k manželství a morálce⁸⁷ a tím souvisejícímu postavení žen, korespondujících s edenickými představami ostrovů Indického oceánu. Jejich náhled zůstává v mnohém uvězněn v tradičním obrazu uvolněnosti a „převrácenosti“ Východu kontrastující s jeho blahobytem. (srov. Scheinostová, s. 156) Polo kanibalismus spojuje s divokým životem na ostrovech Indického oceánu. Například království Samara procestoval, „*hovadského lida téj vlasti se bojiece, jenž velmi rádi člověčieho masa jedie*“, a dovádá k tomu, že „*modlosluhy jsú a jsú velmi na svých mravích a obyčejích zhovadělí a velmi zdivočelí.*“ (Milion, s. 141, III. díl)⁸⁸ Na ostrově Anganam dokonce kanibalismus spojuje s nesličností lidí, „*neb hlavu jako psi mají.*“ (Milion, s. 144, III. díl) Mandevilla částečně přisuzuje „lidožroutství“ i Tatarům, kteří za velkou pochoutku mají uši nepřátel v octě. (Mandevilla, s. 137) V jiné zemi si lidé na usmířenou navzájem vypijí krev. (Mandevilla, s. 114, 77. kapitola) Bizarně působí pak jeho země Lamoim, kde lidé po vzoru Adama a Evy „*chodie vždycky nazi a mají za zlé i za hříech život pripravovati*“, žijí v naprosté volnosti bez manželství a „*jestiť to dobrý, pokorný lid, by jedné věci nebylo, že by radějšie jedli cizí lidi nežli kterou jinú krmí...*“, dokonce jim kupci „*vozie dietky vysušené.*“ (Mandevilla, s. 107, 72. kapitoly)

Nahota, postavení žen a život bez manželství, popřípadě polygamie, je druhým nejčastějším příznakem ostrovních společenství, odděleném od světa. Objevují se jak u Mandevilly⁸⁹, tak u Pola jako odznak přirozeného života vázaného na toto uzavřené místo, které je odsouzeno jako „hovadské“ žití. Spojí-li se však s křesťanskou vírou, objevíme zemi svatých lidí, spadajících pod vládu popa Johana a popsanych již Alexandrem Velikým (Mandevilla, s. 159n, 113. kapitola), nebo ostrovy mužů a žen, žijících po většinu roku odděleně. (Milion, s. 156)⁹⁰ Takovouto uzavřenou komunitu tvoří podle Mandevilly Amazonie, známá již z dob antiky jako země bojovných žen, v níž se přirozený řád rozdělení úlohy žen a mužů zrcadlově obrací, uznává však, že „*jsúť to ženy zmužilé a múdré.*“ (Mandevilla, s. 100n, 68. kapitola) Podobnou „emancipaci“ ženy nalézáme u Tatarů, kde „*řiedko bydlí mu s ženú v jednom domu [...] Také ženy v tatařiech jezdie na koniech a v uoděnie se oblačie a bojují [...] taktěž*

⁸⁷ S podobnými projevy divoštství se setkáváme v barokních cestopisech směřujících do Nového světa. (srov. de Léryho cestopis)

⁸⁸ Srov. Milion, s. 140, III. díl

⁸⁹ Srov. Čornej, s. 264 - 266.

⁹⁰ Srov. Mandevilla, s. 156, 109. kapitola

oří a nosie bielé rúšce a vuozie vozy.“ (Mandevilla, s. 136, 95. kapitola)⁹¹ Naproti tomu žena klesá pod úroveň muže například v Kataji, kde nosí ženy na šatě vyobrazenou mužskou nohu, „*a to znamenie, že žena jest mužské moze podrobena.*“ (Mandevilla, s. 124, 87. kapitola) Jinde vdané ženy parohy na hlavě nosí, v zemi Luk v Indii jsou ženy vykresleny jako hříšná a požívačná stvoření: „*ženy jsou neslušné, a mají věčie brady nežli mužie a pijí velmi víno, ješto tu roste; ale mužie řédko víno pijí.*“ (Mandevilla, s. 105) Pozornosti nešel ani harém chána Kublaje a jeho skvělá organisace (srov. Milion, s. 82, II. díl, 8. kapitola), popř. ženami obklopený a opečovávaný indický král. (Mandevilla, s. 165, 117. kapitola) Všechny tyto aspekty lidského života zapadají zcela do kontextu „bezbožného“ a uvolněného Orientu, údiv ani nevyvolávají. Jediný obyčej, nad nímž se podivuje i objektivní Polo, je půjčování žen cizincům v zemi Kamul, které „mužie jejich od svých bohuov tu jsou zslépění šíleností, že sobě za velik užitek a počestnost mají“ (Milion, s. 59, 46. kapitola) a jehož se odmítají i přes nátlak Tatarů vzdát.

Přes veškerou snahu promítnout odlišné chování a náboženství, respektive přítomnost ve fantastickém prostoru, do zjevu lidí objevuje se u Vévody Arnošta i Pola literární úsus, požadující zobrazení určitých osob podle daného kánonu. Můžeme zde mluvit o určitém toposu vznešenosti. (srov. Viktora, s. 23) Exemplárním důkazem je popis indické princezny na ostrově Cypra ve Vévodovi Arnoštovi. Jde o jednu z mála lidských bytostí, kterou Arnošt ve fantastických zemích potkává (kromě ní se pak objevují ještě mouřenínové odvázející Arnošta zpět do světa lidí).

„...krásnú pannu jenž vedesta / převelmi v drahé koruně, / a ta bieše podobná k luně, / když světlost největší jmievá / a v slunečnost se odievá. / Takéž ona panna bieše, / v ruožené se tváří stkvieše. / Drahéť jmějieše nadřičko, / přebělúcie jejie líčko. / Všecky vlasy zlatem svietiechu, / oči rarohevé biechu, / bradka pěkná, ustka cudná, /...“ (Vévoda Arnošt, s. 111, verš, 3106 až 3117)

Do tohoto líčení se výrazně promítají „prvky středověkého emblematismu.“ (Viktora, s. 23) Bělost tváří a světlost vlasů, dokonce přirovnání k luně,⁹² příliš nekoresponduje s visáží obyvatelky Indie, jako urozená dáma, navíc panna, však musí být vykreslena podle daného kánonu. Podobně chán Kublaj z Polova Milionu nenese naprosto žádné mongoloidní rysy, svůj vliv určitě má i ideál panovníka, odrážející se

⁹¹ Srov. Milion, s. 66, 55. kapitola, I. díl

⁹² Zobrazení Panny Marie i dalších svetic na středověkých obrazech a sochách stejně jako popisy v literatuře se drželo přesného řádu, souvisejícího se symbolikou barev.

již v jeho řízení říše, štědrosti a spravedlivosti. „*Král Kublaj jest velmi sličný, vzrostu prostředního, také ani velmi tlustý, ani churavý. Tvář má červenou a světlou, oči černé, nos velmi sličný, a tak všech úduov svých způsobilý.*“ (Milion, s. 82, II. díl) Tomuto líčení neuškodí ani fakt, že jde o modloslužebníka a polygamistu s velkým harémem. Můžeme se tedy domnívat, že literární úsus měl větší sílu než objektivní pohled či idea deformace těla na základě charakteru člověka. Eco tento fakt připisuje skutečnosti, že Polo rozlišuje jen dvě rasy podle barvy pleti, černou a bílou. Žlutou rasu nezmiňuje, tedy chána popisuje jako bělocha. (Eco, s. 85)

Obyvatelé exotických, respektive fantastických zemí tedy fungovali jako hlavní příznak odlišnosti a neobvyklosti a byl „nejfantastičtější složkou líčení.“ (Petruš 82, s. 34) Europocentrismus a silná křesťanská víra se svými nařízeními staly měřítkem všeho ostatního, které však bylo skoro vždy horší a podřadnější. S exotickým prostorem se tak automaticky spojilo vše, co bylo v „našem“ světě zakázané. Pohanské rituály, kanibalismus, polygamie byly pro čtenáře stejně šokující a často těžko uvěřitelné jako monstra a přijímané jako rovnocenný fakt, pokud jsou „oni“ schopni dělat takové věci, nemohou vypadat jako „my“. (srov. Scheinostová, s. 154) Navíc oba příznaky exotických krajinách byly ověřitelné v pramenech. Jakkoli autoři rytířských románů a cestopisů vycházeli z podobného materiálu, jejich práce s ním se liší. Fantastické krajiny dobrodružného příběhu jsou osídleny výhradně jen adekvátními obyvateli, tedy monstry nepodobnými normálním lidem. Jejich chování však odlišné rysy nenese, naopak rytíř se zde setkává s dvorským chováním a feudálním řádem. Naproti tomu cestopisy, krom monster, jejichž zvyklosti plně odpovídají jejich zjevu, popisuje lidi, lišící se jen barvou kůže, ale naprosto se odlišující svými zvyky. Příznak exotičnosti se tedy přenáší z jejich podoby na jejich chování, které je často zobecněno a zveličeno (kanibalismus je a priori přiřčen většině obyvatel ostrovů, Eco, s. 85). Literární úsus a ustálená topoi se projevují v obou žánrech ve stejné míře, především v souvislosti s panovníky a dvorským kánonem.

Závěr

Zobrazení cest a exotiky v literárním prostředí odráželo pohled středověkého člověka na svět a jeho uspořádání. Cestování vždy přinášelo útrapy a nebezpečí, jimž byl poutník vystaven, ale také setkání s neznámem a tajemnem, do něhož se promítaly sny a touhy středověkého křesťana. Životní zkušenost se přenesla do světa literatury, kde získala metaforický a symbolický význam. V dílech, vykreslující putování hrdiny do neznámých krajín, se proto setkáváme s podobnými a opakujícími se motivy a obrazy. Středověk nerozlišoval beletrii od literatury faktu, cestopis stejně jako rytířský román byl chápán se stejnou mírou pravdivosti a sloužil především k zábavě, i když můžeme připustit i záměr některého z autorů nadchnout čtenáře pro tematiku a motivovat jej pro následování hrdinova příkladu (srov. Petruš, 1984, s. 19). Podoba exotického místa v cestopisech, respektive fantastických oblastí v rytířském románu, odpovídala tradičnímu obrazu vzdálených krajín, který na jedné straně zrcadlil sen o ideální zemi hojnosti, na straně druhé nebezpečí neznámé pustiny vedoucí k útrpné smrti. Konstrukce prostoru reflektovala oba protipóly. Místa blahobytu a bohatství představovaly ostrovy, slibující naplnění snu o bezstarostném životě v dostatku, a rozlehlé utopické říše, ovládané ideálním panovníkem, oplývající všemi ctnostmi, naproti tomu pouště, lesy, moře a vysoké hory evokovaly ohrožení, cestovní útrapy a bloudění; obě krajiny byly nahlíženy „přes zvětšovací sklo“, záměrné přehánění a zvětšování rozměrů, lákadel i nebezpečí fascinovalo čtenáře a stalo se hlavním příznakem exotického, respektive fantastického prostoru. Neobvyklá místa obývají podivní tvorové a bizarní lidé, jejichž zvláštní zjev, pramenící z antického pojetí souznění podoby těla i duše, odráží jejich odlišný život a víru. Příznačnými se stávají tělesné deformace všeho druhu, od jiné barvy kůže, přes zvětšení či zmenšení, po spájení těl zvířat a lidí.

Můžeme tedy konstatovat, že přes rozdílnou funkci v syžetu díla byl exotický prostor vystaven na základě stejných premis odlišnosti a jinakosti, ačkoliv s nimi autoři pracovali odlišným způsobem. Zobrazení krajiny se povětšinou shoduje, pustiny jsou místy nebezpečí ze strany démonů, fantastických i reálných zvířat, ostrovy představují malé ráje a města ideálních říší se rozrůstají do krás a bohatství. Větší rozdíly nalzáme v začlenění zvířat a rostlin do popisu exotiky. Rytířské romány, vytvářející fantastický prostor mimo svět lidí, využívají bizarní tvory odpovídající svému prostředí, tedy převážně monstra, cestopisy, zobrazující skutečnou exotiku, pak kombinují reálně existující, i když neznámé živočichy, jejichž popis vychází

obvykle z přirovnání k podobě známých zvířat, s fantastickými tvory, pro čtenáře paradoxně známějšími a přijatelnějšími. Největší pozornost, jak už jsme několikrát poznamenali, věnovali ale autoři popisu lidí. V cestopisech se anomálie těla i chování vázaly k obrazu blahobytného, ale také chaotického a hříšného Východu, v rytířském románu už zcela souzněly s fantastickým prostorem jako příznak naprosté odloučenosti od světa lidí. Zatímco rytířské romány a Mandevillův cestopis, tíhnoucí spíše k zábavné funkci, se „vyžívají“ v líčení bizarních tělesných deformací, „realista“ Polo odlišnost zobrazoval především pomocí šokujících obyčejů a náboženských rituálů, odpovídajících však tradovaným představám. Ani on ale nevyvrací možnost existence lidí s psími hlavami, zasazuje je také do charakteristického prostředí ostrovů, potažmo vysokých hor. Tento model obráceného světa naprosté nepodobnosti se někdy boří pod vlivem silnějšího literárního usu, velícího i exotického panovníka či princeznu zobrazit podle předepsaného kánonu, odpovídající alespoň částečně morálním hodnotám křesťanství.

Můžeme tedy shrnout, že podoba fantastického a reálného exotického prostoru se ve středověké literatuře příliš nelišila. Autorům šlo o vykreslení tajemného „světa naruby“, jenž byl „protiváhou každodenní banality a stereotypu“ (Le Goff, 1998, s. 44) a zároveň potvrzoval ustálenou představu o světě a určité nadřazenosti křesťanské Evropy nad hříšnými zeměmi Východu, trestanými Bohem za blahobyť a nevázanost.

Použitá literatura

Prameny:

- Cestopis tzv. Mandevilla, ed. F. Šimek, Praha : SNKLU, 1963.
- Polo, M.: Milion, ed. Q. Hodura, B. Horák, Praha : Orbis, 1950.
- Vévoda Arnošt, in Rytířské srdce majíce, ed. E. Petřů, Praha : Odeon, 1984, s. 23 - 194.
- Kronika o Bruncvíkovi, in Próza českého středověku, ed. J. Kolár, M. Nedvěďová, Praha : Odeon, 1983, s. 163 - 178.

Sekundární literatura

- ANTONÍN, R.: *Bestiář*, Praha : Půdorys, s. 2003.
- ANTONÍN, L.: Ideální panovnické moci v narativních textech českého středověku, in *Dvory a rezidence II*, Praha : Historický ústav AVČR,
- BACHTIN, M. M.: Rytířský román, in *Román jako dialog*, Praha : Orbis , 1980.
- BÁRTLOVÁ, M.: Obraz jako zpráva o neznámém: Český soubor ilustrací Mandevillových cest, in *Odorik z Pordenone: z Benátek do Pekingu a zpět. Setkávání na cestách Starého světa ve 13. - 14. století*, Plzeň : Centrum medievistických studií, 2008, s. 137 - 143.
- BOROVIČKA, M.: *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada. Cestovatelství*, Praha : Paseka, 2010.
- CURTIUS, E. R.: *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha : Triáda, 1998.
- ČORNEJ, P.: Prostor pro adamity, in *Prostor v jazyce a literatuře*, Ústí n. Labem : UJEP, 2007, s. 264 - 267.
- ECO, U.: Milion: popisovat neznámé, in *O zrcadlech a jiné eseje*, Praha : Mladá fronta, 2002, s. 80 - 86.
- HODROVÁ, D.: *Hledání románu*, Praha : Československý spisovatel, 1989.
- HORÁK, B.: Marko Polo a jeho cestopis, in *Milion*, ed. Q. Hodura, B. Horák, Praha : Orbis, 1950, s. 5 - 14.
- HRBATA, Z.: Cesty, in *Na cestě ke smyslu*, Praha : Torst, 2005, s. 440 - 445.
- HRBATA, Z.: Exotické místo, in *Na cestě ke smyslu*, Praha : Torst, 2005, s. 437 - 510.

- JANÁČEK, J.: Předmluva, in *Cestopis tzv. Mandevilla*, ed. F. Šimek, Praha : NKLHU, 1963, s. 7 - 17.
- KOLÁR, J.: K otázce alegorického plánu v staročeských povídkách o Štilfridovi a Bruncvíkovi, in *Návraty bez konce (Studie k starší české literatuře)*, Brno : Atlantis, 1999, s. 67 - 87.
- LE GOFF, J.: Prostorové a časové struktury (10. - 13. století), in *Kultura středověké Evropy*, Praha : Vyšehrad, 2005, s. 184 - 278.
- LE GOFF, J.; Truong, N.: *Tělo ve středověké kultuře*, Praha : Vyšehrad, 2006.
- LE GOFF, J.: *Encyklopedie středověku*, Praha : Vyšehrad, 2008.
- LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*, Praha : Argo, 1996.
- OHLER, N.: *Cestování ve středověku*, H&H, 2003.
- PETRŮ, E.: Cesta jako klíčový motiv starších slovanských literatur, in *Slavia*, roč. 64, č. 1 - 2, 1995, s. 125 - 131.
- PETRŮ, E.: Specifičnost rytířské epiky ve slovanských literaturách, in *Vzdálené hlasy*, Olomouc : Votobia, 1996, s. 71 - 80.
- PETRŮ, E.: Staročeská cestopis z hlediska genologického, in *Vzdálené hlasy*, Olomouc : Votobia, 1996, s. 233 - 245.
- PETRŮ, E.: *Vzrušující skutečnost*, Ostrava : Profil, 1984.
- ROZEHNALOVÁ, J.: Asijská náboženství v evropských středověkých cestopisech, in *Odorik z Pordenone: z Benátek do Pekingu a zpět. Setkávání na cestách Starého světa ve 13. - 14. století*, Plzeň : Centrum mediévistických studií, 2008, s. 209 - 227.
- SLANAŘ, O.: K otázce topiky ve staročeské rytířské epice, in *Dvory a rezidence I*, Praha : Historický ústav AVČR, 2006, s. 273 - 286.
- SCHEINOSTOVÁ, A.: Stvoření místa ve středověkém cestopise, in *Česká literatura*, roč. 52, č. 2, Praha : ÚČL AVČR, 2004, s. 151 - 172.
- SVEJKOVSKÝ, F.: Milion jako jeden z prvních cestopisů ve staročeské literatuře, in *Milion*, ed. Q. Hodura, B. Horák, Praha : Orbis, 1950, s. I - VIII.
- ŠIMEK, F.; KAŇÁK, M.: Mandevilla a jeho cestopis, in *Cestopis tzv. Mandevilla*, ed. F. Šimek, Praha : NKLHU, 1963, s. 195 - 204.
- ŠMAHELOVÁ, H.: Kronika o Bruncvíkovi z hlediska folklórní pohádky, in *Prolamování struktur*, Praha : Karolinum, 2002, s. 33 - 47.
- ŠMAHELOVÁ, H.: Bruncvík po dvaceti letech, in *Prolamování struktur*, Praha : Karolinum, 2002, s. 97 - 103.

- TICHÁ, Z.: Úvod, in *Jak staří Čechové poznávali svět*, Praha : Vyšehrad, 1985, s. 7 - 30.
- THOMAS, A.: Čeští rytíři, in *Čechy královny Anny*, Brno : Host, 2005, s. 164 - 184.
- VIDMANOVÁ, A.: Středolatinská „beletrie“ jako prostředek poznání cizích zemí v Čechách Jana Lucemburského, in *Ianua* 1, č. 2, 1996, s. 11 - 39.
- VIKTORA, V.: *Záblesky renesance*, Plzeň : Západočeská univerzita, 2002.
- Z naší krajiny, in *Slova a dějiny*, ed. I. Němec, Praha : Academia, 1980, s. 90 - 104.

